

**Γιατί το Σύνταγμα;
Ιστορικές προϋποθέσεις του συνταγματισμού**

ΚΩΣΤΑ Χ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ

Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου

Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

- I. Εισαγωγή
- II. Η ανυπαρξία Συντάγματος στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα
 - α. Η θέσμιση της αρχαίας πόλης-κράτους
 - β. Οι μεσαιωνικοί Χάρτες
- III. Κινητήριες δυνάμεις του συνταγματισμού στη νεωτερικότητα
 - α. Το προστάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου
 - β. Οι θεσμικές και ιδεολογικές συνέπειες της επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής
 - i. Η συναίνεση ως θεμελιώδης οργανωτική αρχή της κοινωνικής συμβίωσης
 - ii. Ο μετασχηματισμός της κοινωνικής σε δικαιική ιεραρχία
 - iii. Τα νέα επίπεδα συμβολισμού: Συντάγματα και χαρτονομίσματα
 - iv. Η απομάγευση του κόσμου
- IV. Τυπικό Σύνταγμα και συνταγματισμός
 - α. Νέα σύνθεση με παλιά υλικά
 - β. Το όνομα του Συντάγματος
 - γ. Οι δύο έννοιες του συνταγματισμού
- V. Οι εθνικές ταυτότητες του συνταγματισμού
- VI. Αντί επιλόγου: Προοπτικές συνταγματικής διακυβέρνησης στην τρίτη χιλιετία μ.Χ.

I. Εισαγωγή

Το «τυπικό» Σύνταγμα, δηλαδή ένα γραπτό και συνήθως κωδικοποιημένο ενιαίο κείμενο που υπήρξε το προϊόν της άσκησης μιας ιδιαίτερης, έκτακτης εξουσίας, της συντακτικής, και τοποθετείται στην υψηλότερη βαθμίδα της ιεραρχικής κλίμακας των κανόνων μιας (προς το παρόν τουλάχιστον) εθνικής έννομης τάξης είναι ένα ιστορικό φαινόμενο διάρκειας δυόμισι περίπου αιώνων (από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα ως σήμερα)¹. Η κατανόηση των πραγματικών διαστάσεων του φαινομένου αυτού, δηλαδή των προϋποθέσεων θέσπισης, ισχύος και εφαρμογής των συνταγματικών κειμένων, είναι εφικτή μόνο με την τοποθέτησή του μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης εξέλιξης των ανθρώπινων

κοινωνιών. Το συνταγματικό φαινόμενο δεν προήλθε ούτε τυχαία, ούτε ως αποτέλεσμα των επιθυμιών και/ή ιδεών συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων, αλλά ως πρόσφορη και αναγκαία απάντηση σε ζητούμενα τα οποία προέκυψαν αντικειμενικά για τις κοινωνίες αυτές στη ροή του ιστορικού γίνεσθαι, γι' αυτό άλλωστε και διαδόθηκε ευρύτατα ανά την υφήλιο².

II. Η ανυπαρξία Συντάγματος στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα

α. Η θέσμιση της αρχαίας πόλης-κράτους

Στην αρχαιότητα τα ολιγαρχικά-αριστοκρατικά και ακόμη περισσότερο τα δημοκρατικά πολιτεύματα πολλών πόλεων-κρατών λειτουργούσαν με βάση λεπτομερείς κανόνες για τη συγκρότηση και σύνθεση όχι μόνο της εκκλησίας (συνέλευσης) των πολιτών, αλλά και σειράς άλλων οργάνων, για τις αρμοδιότητες καθενός από αυτά κ.ο.κ. Το σύνολο των ρυθμίσεων αυτών χαρακτηριζόταν ως «Πολιτεία»³ ή, ταυτόσημα, «Πολίτευμα»⁴ και θα μπορούσε να αποδοθεί σήμερα με τους όρους «ουσιαστικό Σύνταγμα»⁵ ή, και πάλι, πολίτευμα. Αντίθετα στην αρχαιότητα ο όρος «Σύνταγμα» χρησιμοποιούνταν σποραδικά για να υποδηλώσει όχι το ίδιο το πολίτευμα, ή κάποιον (ανύπαρκτο) γραπτό θεμελιώδη νόμο, αλλά τη διάρθρωση ή το είδος του πολιτεύματος (σε λόγους του Ισοκράτη)⁶, ή απλώς ένα συντεταγμένο κείμενο και μάλιστα όχι κατ' ανάγκη φιλολογικό, αλλά μουσικές συνθέσεις (στα Πολιτικά του Αριστοτέλη)⁷.

Εξάλλου στην αρχαία Ρώμη, τουλάχιστον κατά την ύστερη φάση της *res publica* (1^{ος} αιώνας π.Χ.), ο όρος *constitutio* χρησιμοποιούνταν ενίοτε, αν και όχι κατ' αποκλειστικότητα, για να υποδηλώσει το πολίτευμα. Έτσι ο Κικέρων έκανε λόγο για το «έξοχο πολίτευμα του Ρωμούλου» (*praeclara constitutio Romuli*)⁸ και για γενικούς κανόνες (*leges legum*), οι οποίοι διέπουν την άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας.⁹ Μερικές δεκαετίες νωρίτερα ο Σύλλας είχε ανακηρυχθεί με νόμο (*Lex Valeria*) σε δικτάτορα και φορέα της εξουσίας να νομοθετεί και να διαμορφώνει το πολίτευμα (*dictator legibus scribendis et rei publicae constituendae*).¹⁰ Αργότερα πάντως ο ίδιος όρος (*constitutio*) χρησιμοποιούνταν ως χαρακτηρισμός αυτοκρατορικών πράξεων ποικίλων μορφών με ισχύ νόμου¹¹ και έτσι καταγράφηκε τον 6^ο αιώνα μ.Χ στους Πανδέκτες του Ιουστινιανού (*quodcumque igitur imperator per epistulam et subscriptionem statuit, vel cognoscens decrevit vel de plano interlocutus est vel edicto praecepit, legem esse constat, haec sunt quas vulgo constitutiones appellamus*)¹².

Παρά ταύτα καμιά από τις πόλεις-κράτη της αρχαιότητας δεν φαίνεται να έφθασε ποτέ σε σημείο θέσμισης συγκρίσιμο προς εκείνα των συνταγματικών κρατών της νεωτερικότητας. Ειδικότερα έλειπε η αυστηρά ιεραρχική, πυραμιδωτή διάρθρωση της έννομης τάξης, την οποία συναντούμε στα κράτη αυτά, με το «τυπικό» Σύνταγμα στην κορυφή της¹³ όπως και η ανάθεση μιας διακεκριμένης δικαιοδοτικής (δικαστικής) λειτουργίας σ' ένα εξειδικευμένο σώμα τεχνοκρατών επιφορτισμένο με τη διασφάλιση της παραπάνω ιεραρχίας (δηλαδή τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων και της νομιμότητας των διοικητικών πράξεων). Ακόμη και όταν αναγνωρίζονταν ποικίλες πηγές

δικαίου, όπως συνέβαινε π.χ. στη Ρώμη (lex, plebiscitum, senatus consultum, edictum, decretum, constitutio κ.λπ.) δεν υφίστατο σαφής και σταθερή ιεραρχία μεταξύ τους.¹⁴

Ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται πάντως εδώ για την αρχαία Αθήνα, όπου το 403-2 π.Χ., στην κωδικοποίηση του ισχύοντος δικαίου μετά την πτώση του καθεστώτος των τριάκοντα τυράννων και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, συμπεριλήφθηκαν νέοι κανόνες σχετικοί με τη συγκρότηση και τις αρμοδιότητες των κρατικών οργάνων. Στους κανόνες αυτούς, οι οποίοι εγχαράχθηκαν στη Βασιλείο Στοά, ανήκε η απαγόρευση των άγραφων και των ατομικών (επ' ανδρί) νόμων, καθώς και η υπεροχή των νόμων, που θεσπίζονταν με μια σύνθετη διαδικασία (με τη συμμετοχή της Εκκλησίας του Δήμου και των «νομοθετών»), έναντι των ψηφισμάτων (της Εκκλησίας).¹⁵ Στο αθηναϊκό δίκαιο περιεχόταν εξάλλου και ο πλησιέστερος σε ένα νομικό έλεγχο της κρατικής δράσης θεσμός, δηλαδή η «γραφή παρανόμων». Από τις διαθέσιμες πληροφορίες φαίνεται ότι επρόκειτο για διαδικασία με διττό σκοπό, ακυρωτικό (κατάργηση του προσβαλλόμενου νόμου ή ψηφίσματος) και συνάμα ποινικό (επιβολή κυρώσεων, όπως προστίμου, και ενδεχομένως στέρησης πολιτικών δικαιωμάτων, στον εισηγητή της θέσπισης του νόμου ή του ψηφίσματος, εκτός αν είχε παρέλθει από τότε ένα και πλέον έτος, οπότε παρέμενε μόνο το ακυρωτικό σκέλος). Οι λόγοι μπορούσαν να αφορούν είτε τη μη τήρηση της προβλεπόμενης διαδικασίας, κατά την εισαγωγή στην Εκκλησία του Δήμου και την ψήφιση από αυτήν της προσβαλλομένης με τη «γραφή παρανόμων» πράξης, είτε την αντίθεση της τελευταίας προς το ισχύον δίκαιο ή το δημόσιο συμφέρον. Αρμόδιο να αποφασίσει, τόσο για το ακυρωτικό, όσο και για το ποινικό σκέλος της «γραφής παρανόμων», ήταν το λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας. Παραλλαγή της «γραφής παρανόμων» ήταν, από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και την έκτοτε διαφοροποίηση μεταξύ νόμων και ψηφισμάτων, η «γραφή νόμον μη επιτήδειον θείναι», που στρεφόταν κατά νόμου¹⁶. Από όλα αυτά διαφαίνεται η ανάμειξη στοιχείων ελέγχου νομιμότητας και ελέγχου σκοπιμότητας, καθώς και ο προεχόντως πολιτικός χαρακτήρας της όλης διαδικασίας, αφού η Ηλιαία, συγκροτούμενη από εκατοντάδες κληρωτούς λαϊκούς δικαστές, ήταν κατ' ουσία μια μικρογραφία της Εκκλησίας του Δήμου.

Παρεμφερή χαρακτηριστικά είχαν και διαδικασίες ελέγχου της λαϊκής βούλησης που αποτελούσαν στοιχείο ολιγαρχικών κατά βάση πολιτευμάτων, όπως στη Ρώμη και τη Σπάρτη. Έτσι η σχετική αρμοδιότητα ανήκε σε πολιτικά όργανα (η Ρωμαϊκή Σύγκλητος μπορούσε να ακυρώσει αποφάσεις των comitia centuriata και η Σπαρτιατική Γερουσία αποφάσεις της Απέλλας) και αφορούσε κυρίως ζητήματα πολιτικής σκοπιμότητας και/ή διαδικαστικές παραβάσεις¹⁷.

Δικαιοδοτικός έλεγχος της ουσιαστικής αντισυνταγματικότητας ήταν δύσκολο να νοηθεί στην αρχαιότητα, επειδή θεμελιώδης νόμος με την τυπική έννοια του όρου (δηλαδή με την έννοια του τυπικού Συντάγματος της νεωτερικότητας) ήταν μάλλον ανύπαρκτος (αν και στην ελληνική αποικία της Κυρήνης οι θεμελιώδεις αρχές του μικτού -με δημοκρατικά και ολιγαρχικά στοιχεία- πολιτεύματός της είχαν χαραχθεί σε λίθινη επιγραφή περίπου το 320 π.Χ. και τούτο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το παλιότερο συνταγματικού

αποκλειστικά χαρακτήρα γραπτό κείμενο στον πλανήτη¹⁸, χωρίς πάντως να είναι σαφές αν νοούνταν ως νόμος αυξημένης, σε σχέση με τους λοιπούς, τυπικής ισχύος).¹⁹

Η άσκηση της εξουσίας από το κυρίαρχο σώμα, είτε αυτό ήταν η συνέλευση (δυναμικά όλων) των ελεύθερων πολιτών (και πάλι βέβαια μικρής μειονότητας σε σχέση με το σύνολο των ενήλικων κατοίκων, αφού εξαιρούνταν έτσι ή αλλιώς οι δούλοι, οι μέτοικοι και οι γυναίκες), είτε μια ομάδα προυχόντων, ήταν άμεση και διαρκής. Αυτή η φυσική παρουσία του συλλογικού κυρίαρχου καθιστούσε περιττή τη διάκριση μεταξύ συντακτικής εξουσίας και συντεταγμένων λειτουργιών της πολιτείας, αλλά και τις περαιτέρω ιεραρχικές διακρίσεις μεταξύ των κανόνων δικαίου ανάλογα με την προέλευσή τους, που χαρακτηρίζουν τα συνταγματικά κράτη της νεωτερικότητας.

Η ανυπαρξία «τυπικού» Συντάγματος στην αρχαιότητα συναρτάται πιθανότατα και με το γεγονός ότι τότε η επικοινωνία και η ανταλλαγή πληροφοριών και ιδεών μεταξύ των ανθρώπων διεξαγόταν κυρίως προφορικά. Η πλειονότητα του πληθυσμού αποτελούνταν από αναλφάβητους, ενώ ακόμα και οι εγγράμματοι είχαν πρόσβαση μόνο στα ελάχιστα (με τα σημερινά μέτρα) γραπτά κείμενα που μπορούσαν να παραχθούν και αναπαραχθούν χειρόγραφα, πάνω σε υλικά δυσεύρετα (όπως πάπυροι και αργότερα περγαμηνές), ή δύσχρηστα (εγχάραξη λίθινων επιγραφών). Η προφορική επικοινωνία, όμως, κατ' ανάγκη συνίσταται, σε μεγάλο βαθμό, στην επανάληψη στερεότυπων εκφράσεων κατάλληλων για απομνημόνευση και στην περιγραφή συγκεκριμένων, κατά το μάλλον ή ήττον, εμπειριών. Η διάπλαση αφηρημένων εννοιών και συμβόλων διευκολύνεται αντίθετα μέσα από τη χρήση του γραπτού λόγου και κατ' ευθεία αναλογία προς την έκτασή της.²⁰ Συνεπώς μπορεί να υποστηριχθεί ότι το επικοινωνιακό καθεστώς της αρχαιότητας δεν καθιστούσε εφικτή τη θεμελίωση της πολιτειακής οργάνωσης, πόσο μάλλον συνολικά της κοινωνικής συμβίωσης, σ' ένα γραπτό κείμενο κοσμικού χαρακτήρα, πλήρες από αφηρημένες έννοιες και συμβολισμούς, όπως το τυπικό Σύνταγμα. Οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο διαμορφώθηκαν πολύ αργότερα, μετά τη διάδοση της τυπογραφίας και τη συνακόλουθη μετάβαση από την εποχή της «θεολογικής» σ' εκείνη της «ιδεολογικής» συνείδησης.²¹

β. Οι μεσαιωνικοί χάρτες.

Τα ίδια ή και ακόμη μεγαλύτερα εμπόδια για την ανάδυση του συνταγματικού φαινομένου υφίσταντο βέβαια και στη διάρκεια του μεσαίωνα. Ωστόσο, η πολλαπλότητα των επάλληλων εξουσιαστικών δομών, η οποία χαρακτηρίζει τη μεσαιωνική φεουδαρχική κοινωνία, δημιούργουσε την ανάγκη ρύθμισης των προσωπικών δεσμών και σχέσεων υποτέλειας που συνέδεαν τους ποικίλους φορείς εξουσίας.²² Τέτοιες ρυθμίσεις είχαν συνήθως εθιμικό χαρακτήρα, ενώ και όταν προσελάμβαναν τη μορφή γραπτού νόμου ήταν αποσπασματικές, αφορώντας επιμέρους ζητήματα και όχι συνολικά την οργάνωση και άσκηση της αυτοκρατορικής, βασιλικής, φεουδαρχικής, εκκλησιαστικής κ.λπ. εξουσίας και τις σχέσεις όλων αυτών των εξουσιών μεταξύ τους. Ενίοτε περιλάμβαναν και ορισμένες «ελευθερίες» για τους εξουσιαζόμενους, αλλά αυτές, εκτός του ότι ήταν κατά βάση εθιμικές και άρα ρευστές και αβέβαιες, είχαν άνισο και (μόνο) συλλογικό χαρακτήρα.²³ Ήταν

άνισες, επειδή απέρρεαν συνήθως από προνόμια που αναγνωρίζονταν σε συγκεκριμένα άτομα εξαιτίας της κοινωνικής τους θέσης.²⁴ Και ήταν (μόνο) συλλογικές, επειδή φορέας των ελευθεριών δεν ήταν τόσο το μεμονωμένο άτομο, αλλά μάλλον η περιχαρακωμένη ομάδα ή τάξη στην οποία ανήκε αυτό και η οποία λειτουργούσε ως εγγυήτρια της προστασίας του.

Το πιο γνωστό παράδειγμα γραπτού κειμένου με τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι η αγγλική Magna Charta του 1215 (κυρίως περιορισμοί στην επιβολή φορολογικών βαρών, εγγυήσεις προσωπικής ασφάλειας έναντι αυθαίρετης σύλληψης και απαγόρευση υπέρμετρων ποινών).²⁵ Ωστόσο, εν μέρει συγκρίσιμα κείμενα εμφανίστηκαν και στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπως οι ρυθμίσεις του Καρόλου του Φαλακρού (Capitulare Carisiacum) το 877 στο δυτικό φραγκικό κράτος (εγγυήσεις προς τους υποτελείς ευγενείς ότι θα διασφαλιζόταν η κληρονομική διαδοχή στα φέουδά τους, σε περίπτωση θανάτου κατά τη διάρκεια των επικείμενων τότε εκστρατειών στην Ιταλία),²⁶ το χρυσόβουλο (Bulla aurea) του 1222 στο Βασίλειο της Ουγγαρίας (κωδικοποίηση του ισχύοντος στη χώρα φεουδαρχικού δικαίου, με περιεχόμενο σε μεγάλο βαθμό ανάλογο προς τη Magna Charta),²⁷ η «ειρήνη» (Mainzer Landfriede) του 1235 (κυρίως ρυθμίσεις για την απονομή της αυτοκρατορικής δικαιοσύνης, ώστε ν' αποφεύγονται οι βίαιες ενδοφεουδαρχικές συγκρούσεις)²⁸ και το χρυσόβουλο (Goldene Bulle) του 1356 στη «Ρωμαϊκή» (Γερμανική) αυτοκρατορία, η Joyeuse Entrée στο δουκάτο της Βραβάντης (περιοχές του Βελγίου και της Ολλανδίας), επίσης το 1356 (διάφοροι περιορισμοί για την εξουσία του εκάστοτε δούκα, ο οποίος μάλιστα είχε εθιμική υποχρέωση να ορκίζεται ότι θα τους σεβαστεί, κατά την ανάληψη του αξιώματός του, και κατοχύρωση ελευθεριών για τους υπηκόους, όπως και του δικαιώματος των τελευταίων να μη συμμορφώνονται προς αντίθετες εντολές του δούκα),²⁹ ο Δανικός Χάρτης του 1282,³⁰ τα «προνόμια» του 1283 και του 1287 στο βασίλειο της Αραγωνίας και Σικελίας,³¹ η Grand Ordinance του 1357 στη Γαλλία (ευρεία διοικητική μεταρρύθμιση, με πρόβλεψη αυξημένων ελεγκτικών αρμοδιοτήτων για τις Γενικές Τάξεις, ιδίως σε ζητήματα νομισματικής πολιτικής και δημοσιονομικής διαχείρισης)³² κ.ά.³³

Τα παραπάνω κείμενα του ύστερου (κυρίως) μεσαίωνα είχαν συνήθως τη μορφή παραχώρησης του ηγεμόνα προς τους υπηκόους του, αν και στην πραγματικότητα οι παραχωρήσεις αυτές δεν ήταν οικειοθελείς, αλλά το αποτέλεσμα άσκησης πίεσης, κυρίως εκ μέρους των ευγενών σε στιγμές αδυναμίας της μοναρχικής εξουσίας. Έτσι π.χ. η Magna Charta του 1215 ακολούθησε την ήττα στη μάχη της Bouvines το 1214 και την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους των ηπειρωτικών κτήσεων του αγγλικού στέμματος, το χρυσόβουλο του 1222 ήταν το αποτέλεσμα της καταστροφικής συμμετοχής του βασιλιά της Ουγγαρίας στην πέμπτη σταυροφορία και ο διάδοχος της Γαλλίας συγκατατέθηκε στην Grand Ordinance το 1357 μετά την πανωλεθρία στη μάχη του Poitiers το 1356 και την αιχμαλωσία του βασιλιά από τους Άγγλους. Οι συμβιβασμοί οι οποίοι ενσωματώνονταν σε όλα αυτά δεν συνίσταντο στη θεμελίωση της πολιτικής εξουσίας σε νέα, και μάλιστα κοσμική, βάση, όπως αντίθετα συμβαίνει στο «τυπικό» Σύνταγμα της νεωτερικότητας (βλ. παρακάτω, III), αλλά στη μερική ανακατανομή της μέσα στα υφιστάμενα φεουδαρχικά πλαίσια. Κεντρικός

άξονας της κυρίαρχης ιδεολογίας τότε, όπως άλλωστε και αργότερα, την εποχή του απολυταρχικού κράτους, ήταν η εκπόρευση της εξουσίας από τη θεϊκή βούληση.³⁴

Όσο για τον όρο *constitutio*, αυτός εξακολούθησε και στη μεσαιωνική περίοδο να χρησιμοποιείται ως τίτλος διαφόρων κοσμικών και εκκλησιαστικών νομοθετημάτων, χωρίς θεματική εξειδίκευση και χωρίς ιδιαίτερη (και μάλιστα ανώτερη) τυπική ισχύ. Παράλληλα ο ίδιος όρος στη λατινική γλώσσα, ή παράγωγά του σε επιμέρους ευρωπαϊκές γλώσσες, είχε αρχίσει να εμφανίζεται και με ιατρική σημασία, υποδηλώνοντας την κατάσταση και/ή τη διαμόρφωση του ανθρωπίνου σώματος.³⁵

III. Κινητήριες δυνάμεις του συνταγματισμού στη νεωτερικότητα

α. Το προστάδιο της πρωταρχικής συσώρευσης κεφαλαίου.

Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα συντελέστηκαν βαθιές αλλαγές στην οικονομία και την κοινωνία, πρωταρχικά της Δυτικής Ευρώπης και κατ' επέκταση άλλων περιοχών του πλανήτη, που βρέθηκαν κάτω από την άμεση επιρροή της. Κατά την περίοδο αυτή, ενώ στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών επικρατούσε η απολυταρχική μορφή κράτους,³⁶ δημιουργήθηκαν σταδιακά οι προϋποθέσεις για την παγκόσμια κατίσχυση, στους επόμενους δύο αιώνες (19^ο-20^ο), του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, με περαιτέρω συνέπεια την ανάδυση εντελώς νέων μορφών πολιτειακής οργάνωσης.

Καταλυτικό ρόλο στην όλη αυτή εξέλιξη διαδραμάτισε η περαιτέρω διεύρυνση της υφιστάμενης από νωρίτερα ευρωπαϊκής τεχνολογικής πρωτοπορίας³⁷, με σειρά καινοτομιών. Σ' αυτές συγκαταλέγονταν η διάδοση της τυπογραφίας, η αφετηρία της οποίας ήταν λίγο προγενέστερη (ο Γουτεμβέργιος τύπωσε το πρώτο βιβλίο στο Mainz το 1455), από τη Γερμανία στην Ιταλία, τη Γαλλία, τις Κάτω Χώρες, την Αγγλία, την Ιβηρική και τη Σκανδιναβία. Η επακόλουθη μείωση του κόστους σε σχέση με την ως τότε συνηθισμένη μέθοδο της χειρόγραφης αντιγραφής ήταν τόσο μεγάλη, ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για μια «τυπογραφική επανάσταση»³⁸ που μετέτρεψε τον ανθρώπινο πολιτισμό από (κυρίως) προφορικό σε (κυρίως) γραπτό. Χαρακτηριστικό του πόσο εντοπισμένη υπήρξε, για μακρό χρονικό διάστημα, αυτή η επανάσταση είναι το γεγονός ότι στην οθωμανική αυτοκρατορία, δηλαδή στις παρυφές της χριστιανικής Ευρώπης, η πρώτη άδεια για λειτουργία τυπογραφείου δόθηκε μόλις το 1729.³⁹ Στην Κίνα εξάλλου, όπου η τυπογραφία είχε εμφανιστεί πολύ νωρίτερα απ' ό,τι στην Ευρώπη, δηλαδή από τον 9^ο-10^ο αιώνα μ.Χ., η διάδοση και κυρίως η αξιοποίησή της εμποδίστηκε εξαιτίας του αυτοκρατορικού δεσποτισμού και της αντίθεσης της γραφειοκρατίας των μανδαρινών σε οτιδήποτε μπορούσε να διευκολύνει τη διασπορά νέων ιδεών και άρα την αμφισβήτηση της κυρίαρχης ιδεολογίας.⁴⁰

Η συμβολή της τυπογραφίας στην επιτάχυνση γενικότερα της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου ήταν προφανώς μέγιστη, αλλά η σημασία της ήταν πολύ ευρύτερη από αυτό. Μακροπρόθεσμα η τυπογραφία συνέβαλε περαιτέρω στον περιορισμό του αναλφαβητισμού⁴¹ και στον μετασχηματισμό των καθομιλούμενων τοπικών διαλέκτων σε εθνικές γλώσσες σε καθένα από τα υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκά εθνικά κράτη, καθ' υπέρβαση της κυριαρχίας της λατινικής (γλώσσας της καθολικής εκκλησίας) στον μεσαιωνικό γραπτό λόγο, διευκολύνοντας έτσι την εθνογένεση. Περαιτέρω η επέκταση των τυπογραφικών δραστηριοτήτων σε περιοδικές (από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα) και αργότερα και σε ημερήσιες εκδόσεις με επίκαιρο περιεχόμενο, σε συνδυασμό με τη βαθμιαία βελτίωση των συγκοινωνιών, κατέστησε εφικτή τη δημιουργία νοητών «δημόσιων χώρων» επικοινωνίας και διαλόγου, με χρήση των εθνικών γλωσσών. Όλα αυτά προλείαναν το έδαφος για τη συγκρότηση αντίστοιχων εθνικών «δήμων», δηλαδή φαντασιακών συλλογικών οντοτήτων, ικανών να υποκαταστήσουν τους μονάρχες ως φορείς κυριαρχίας (είναι χαρακτηριστικό ότι στη δεκαετία του 1640, αμέσως πριν και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ βασιλικών και κοινοβουλευτικών, παρατηρήθηκε στην Αγγλία μια χωρίς προηγούμενο αύξηση του αριθμού των δημοσιευμάτων κάθε είδους, περιλαμβανομένων, για πρώτη φορά στη χώρα αυτή, και ημερήσιων εφημερίδων, η έκδοση των οποίων ήταν ως τότε απαγορευμένη).⁴²

Εξαιρετικής σημασίας εξελίξεις σημειώθηκαν, κατά την ίδια ιστορική περίοδο, και στη ναυτική και στρατιωτική τεχνολογία, με πρωτοπόρες και εδώ χώρες της δυτικής Ευρώπης. Κατά συνέπεια δημιουργήθηκε ένα τέτοιο τεχνολογικό χάσμα, ώστε ακόμη και ολιγάριθμες ευρωπαϊκές στρατιωτικές δυνάμεις να επιβάλλονται με σχετική ευχέρεια στους ιθαγενείς πληθυσμούς των άλλων ηπείρων, ενώ οι νέες πρωτοφανείς δυνατότητες θαλάσσιας συγκοινωνίας επέτρεψαν την αποτελεσματική οικονομική εκμετάλλευσή τους. Έτσι από τον 16^ο αιώνα η αναγκαστική μεταφορά πλούτου από τις αποικίες στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις είχε αρχίσει να συμβάλλει στην «πρωταρχική συσσώρευση» κεφαλαίου στις τελευταίες.⁴³ Τα οφέλη αυτών από τις αποικίες τους, κυρίως στην αμερικανική ήπειρο, δεν ήταν μόνο διμερή, αλλά ενέπλεκαν και τις ηπείρους, στις οποίες ο ευρωπαϊκός αποικισμός, για ιδιαίτερους στην κάθε μία λόγους, είχε προχωρήσει πολύ λίγο ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Έτσι σημαντικό μέρος (κατ' εκτίμηση σχεδόν το ένα τρίτο) του αμερικανικής προέλευσης χρυσού και αργυρού χρηματοδοτούσε τελικά τις εισαγωγές ασιατικών προϊόντων στην Ευρώπη (δηλαδή ουσιαστικά η «γηραιά Ήπειρος» αποκτούσε τα προϊόντα αυτά δωρεάν), ενώ μεγάλα κέρδη απέφερε και το ευρωπαϊκό δουλεμπόριο μεταξύ Αφρικής και Αμερικής.⁴⁴ Στην πραγματικότητα λοιπόν οι βάσεις για την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής τέθηκαν με τη συστηματική καταλήστευση του συσσωρευμένου ως τότε παγκόσμιου πλούτου.

β. Οι θεσμικές και ιδεολογικές συνέπειες της επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

i. Η συναίνεση ως θεμελιώδης οργανωτική αρχή της κοινωνικής συμβίωσης

Κάπως σχηματικά και με τον κίνδυνο υπεραπλούστευσης θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στο ιστορικό στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου αντιστοιχούσε, στο πολιτειακό επίπεδο, ο μοναρχικός απολυταρχισμός στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις και ο ασφυκτικός έλεγχος των υπερπόντιων αποικιών τους από αυτές. Στο μεταγενέστερο στάδιο της επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ο απολυταρχισμός υποχωρεί ή καταρρέει και οι αποικίες αρχίζουν να ανεξαρτητοποιούνται από τις μητροπόλεις και μάλιστα τόσο ταχύτερα, όσο περισσότερο «ευρωπαϊκές» είχαν καταστεί (δηλαδή όσο μεγαλύτερο το ποσοστό των ευρωπαίων αποίκων στον συνολικό πληθυσμό τους). Το στάδιο αυτό χαρακτηρίζεται από την προέλαση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με τη συνοδεία του καταστατικού της χάρτη, δηλαδή του «τυπικού» Συντάγματος, αρχικά στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη και κατόπιν βαθμιαία σε ολόκληρη την υφήλιο. Δεν πρόκειται βέβαια για μια πορεία ομοιόμορφη και αδιατάρακτη. Παρά ταύτα η ταχύτητα και η γεωγραφική ευρύτητά της, στην κλίμακα του μακρού ιστορικού χρόνου, είναι εντυπωσιακή. Από την αρχαιότητα ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα περίπου η δημοκρατία θεωρούνταν γενικά ως «παρεκβατικό» πολίτευμα, ενώ τα πρώτα «τυπικά» Συντάγματα με τη σύγχρονη σημασία του όρου θεσπίστηκαν κατά την διάρκεια του πολέμου της Αμερικανικής ανεξαρτησίας, από το 1776 και έπειτα. Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα η δημοκρατία αντίθετα έφθασε να θεωρείται περίπου ως η μοναδική ορθή, ή πάντως επιθυμητή ή αποδεκτή, μορφή πολιτεύματος σε παγκόσμιο επίπεδο, έστω και με διάφορες προσθήκες (ισλαμική, σοσιαλιστική κ.ά.) ή de facto υποσημειώσεις που αποκλίνουν από το κυρίαρχο αστικοδημοκρατικό «παράδειγμα». Εξάλλου το σύνολο σχεδόν των κρατών, με ελάχιστες εξαιρέσεις, διαθέτει πια τυπικά Συντάγματα,⁴⁵ έστω και αν η κανονιστική ποιότητα πολλών από αυτά είναι αμφισβητήσιμη ή κυμαινόμενη. Οι εξελίξεις αυτές δεν μπορούν να είναι τυχαίες, ούτε οφείλονται στο ότι η ανθρωπότητα ολόκληρη είδε ξαφνικά το «φως το αληθινό» της δημοκρατίας και του συνταγματισμού. Καπιταλισμός και συνταγματισμός συνδέονται με μια σχέση αμοιβαίας αναγκαιότητας, η οποία καθιστά το συνταγματικό κράτος την προνομιακή μορφή εμφάνισης του αστικού (καπιταλιστικού) τύπου κράτους.

Ως κύρια χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, από την οπτική γωνία που μας ενδιαφέρει εδώ, θα μπορούσαν να εντοπισθούν τα εξής: Πρώτο, η καπιταλιστική παραγωγή είναι κυρίως εμπορευματική, δηλαδή προορίζεται για πώληση στην αγορά. Δεύτερο, τα μέσα παραγωγής αποτελούν καταρχήν αντικείμενο ιδιωτικής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης (ακόμη και όταν ιδιοκτήτης κάποιων από αυτά είναι το κράτος ή νομικά πρόσωπα ελεγχόμενα από εκείνο, πρόκειται κατά κανόνα για σχέσεις ιδιωτικού δικαίου, όπου το κράτος εμφανίζεται ως διαχειριστής της «ιδιωτικής» του περιουσίας ή *fiscus* και όχι ως φορέας δημόσιας εξουσίας), αντίθετα με τον φεουδαρχικό ιδίως τρόπο παραγωγής, όπου η σχέση φεουδάρχη και φέουδου είχε μικτό, δημόσιο και ιδιωτικό συνάμα χαρακτήρα. Τρίτο, η εργασία είναι τυπικά ελεύθερη, αλλά διαχωρισμένη από τα μέσα παραγωγής, αντιμετωπίζεται δηλαδή ως εμπόρευμα το οποίο καθίσταται κι αυτό, όπως τα πραγματοπαγή εμπορεύματα, αντικείμενο διαπραγμάτευσης στην αγορά⁴⁶. Η

καθοριστική για την ουσία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εργασιακή σχέση είναι συνεπώς εκείνη της μισθωτής εργασίας, αντίστοιχη της δουλείας στον δουλοκτητικό και της δουλοπαροικίας στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής.

Όλα αυτά καταλήγουν στο ότι η δομή της αγοράς και τελικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στο σύνολό του είναι κατά βάση συναινετική. Η συναίνεση αυτή είναι μάλλον τυπική παρά ουσιαστική, αφού οι περισσότεροι εργαζόμενοι, στα πλαίσια της λειτουργίας των οικονομικών «νόμων» της προσφοράς και ζήτησης, δεν έχουν άλλη επιλογή από το να πωλούν την εργατική τους δύναμη στους εργοδότες και μάλιστα σε μία τιμή (μισθό) που συχνά αρκεί για την αναπαραγωγή της και μόνο (δηλαδή για την ικανοποίηση των άμεσων βιοτικών αναγκών των ίδιων και των οικογενειών τους).⁴⁷ Το υπερπροϊόν πάντως της εργασίας καταλήγει στους εργοδότες-ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής αβίαστα και «αόρατα», μέσω του μηχανισμού της αγοράς και λόγω της κοινωνικοποίησης του τεχνικού μέρους της παραγωγικής διαδικασίας, σε αντίθεση με τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής, όπου το ίδιο αποτέλεσμα επιτυγχανόταν μέσω της βίας ή της απειλής βίας.

Στη συναινετική δομή της καπιταλιστικής παραγωγής και της αγοράς αντιστοιχεί «φυσιολογικά», δηλαδή υπό ομαλές συνθήκες και σε κοινωνικούς σχηματισμούς με εδραιωμένη την κυριαρχία και τη λειτουργικότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μια συναινετική δομή λήψης των πολιτικών αποφάσεων. Η συναίνεση καθίσταται θεμελιώδης οργανωτική αρχή της κοινωνικής συμβίωσης τόσο στο οικονομικό, όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Συχνά βέβαια η συναίνεση του ψηφοφόρου στις εκλογές είναι εξίσου τυπική με τη συναίνεση του εργαζόμενου στη σύμβαση εργασίας, δηλαδή η παροχή της εμπειρέχει περίπου τόση πραγματική συμμετοχή του στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, όση συμμετοχή του εργαζομένου στο υπερπροϊόν της εργασίας εμπειρέχει ο μισθός. Όπως ο εργαζόμενος μπορεί να μη διαθέτει πρακτικά άλλη επιλογή από το να εκποιεί την εργατική του δύναμη για να εξασφαλίζει τα προς το ζην και μόνο αυτά, έτσι και ο ψηφοφόρος μπορεί να μην έχει άλλη επιλογή από το να «εκποιεί» την ψήφο του σε έναν από τους-ελάχιστους ούτως ή άλλως- διεκδικητές της εξουσίας, με οριακά μικρή αντιπαροχή, είτε για τον ίδιο, είτε για την κοινωνική ομάδα ή τάξη στην οποία ανήκει, είτε για το κοινωνικό σύνολο γενικά. Έστω και ως προϊόν αφανούς εκβιασμού όμως, η συναίνεση αποτελεί το εμβληματικό στοιχείο τόσο της οικονομίας της αγοράς όσο, κατά κανόνα, και του πολιτικού της εποικοδομήματος, δηλαδή του αστικού κράτους. Γι' αυτό και τα κυρίαρχα ρεύματα στην πολιτική θεωρία αντιμετωπίζουν πια ως παρεκβατικά τα «ιεραρχικά» πολιτεύματα που επικρατούσαν σε παγκόσμια κλίμακα έως και τον 18^ο αιώνα.

Ο μετασχηματισμός του κράτους σε μια λιγότερο ιεραρχική και περισσότερο συναινετική κατεύθυνση εκφράστηκε κυρίως μέσω της συγκρότησης ολοένα ισχυρότερων συλλογικών αντιπροσωπευτικών σωμάτων, εκλεγμένων με τη συμμετοχή ενός ολοένα μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού. Η σταδιακή αυτή διεύρυνση και ενίσχυση της σημασίας του εκλογικού δικαιώματος οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις αλλαγές που επέφεραν στη δομή των ανθρώπινων κοινωνιών η βιομηχανική επανάσταση και η

επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η βιομηχανική επανάσταση είχε ως συνέπεια, μεταξύ άλλων, τη συγκέντρωση ενός όλο και μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού σε αστικά κέντρα, αμβλύνοντας το διαχρονικό οργανωτικό μειονέκτημα του προλεταριάτου απέναντι στην άρχουσα τάξη. Αναπτύχθηκε έτσι μια μάλλον πρωτοφανής (για τα δεδομένα του μακρού ιστορικού χρόνου) σε ένταση και έκταση επαναστατική δυναμική, σε σημείο ώστε κορυφαίος ιστορικός να χαρακτηρίζει τις πρώτες δεκαετίες της περιόδου αυτής ως την «εποχή των επαναστάσεων».⁴⁸ Η προοπτική εξάλλου βίαιων κοινωνικών αναταραχών είναι περισσότερο επίφοβη για το βιομηχανικό κεφάλαιο απ' ό,τι για τη φεουδαρχική αριστοκρατία, επειδή οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις είναι πολυέξοδες και καταστρέφονται πολύ ευκολότερα απ' ό,τι η γη. Από την άλλη πλευρά, η συμμετοχή της πλειοψηφίας του πληθυσμού στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας είναι λιγότερο ανησυχητική για την άρχουσα τάξη, όταν η τελευταία αποτελείται κυρίως από κεφαλαιοκράτες και όχι από γαιοκτήμονες. Και τούτο διότι το κεφάλαιο γενικά διαθέτει αξιοσημείωτη διασυννοριακή κινητικότητα και συνεπώς είναι δυσκολότερο να απαλλοτριωθεί ή έστω και να φορολογηθεί (ορισμένες μάλιστα μορφές του, όπως το ναυτιλιακό κεφάλαιο, είναι τόσο κινητικές, ώστε να είναι πρακτικά σχεδόν ανέφικτη η ουσιαστική φορολόγησή τους) σε σχέση με την ακίνητη περιουσία, η οποία είναι ακίνητος στόχος για το κράτος. Ακόμη λιγότερο ανησυχητική είναι, κατά κανόνα, για τη (μεγαλο)αστική τάξη μια περιορισμένη και ελεγχόμενη (μέσω μιας «τάξης» επαγγελματιών πολιτικών) συμμετοχή των λαϊκών μαζών στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, όπως συμβαίνει στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία.⁴⁹ Διαμορφώνονται έτσι οι προϋποθέσεις ευδοκίμησης της τελευταίας, υπό «ομαλές» συνθήκες, στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

ii. Ο μετασχηματισμός της κοινωνικής σε δικαιοκή ιεραρχία

Σε πολλούς προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ο ιεραρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος συμβάδιζε με την ύπαρξη μιας συνολικής, και κατά το μάλλον ή ήττον σταθερής, κοινωνικής ιεραρχίας των φυσικών προσώπων. Η πυραμιδική διάρθρωσή τους ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα κατ' εξοχήν των φεουδαρχικών κοινωνιών, όπου μάλιστα η κοινωνική θέση ήταν συνήθως κληρονομική, αλλά ακόμη και κοινωνικών σχηματισμών με ουσιώδεις διαφοροποιήσεις από τον φεουδαρχικό ιδεότυπο, όπως π.χ. η «Βυζαντινή» αυτοκρατορία.⁵⁰ Αυτή η ιεραρχία των προσώπων είναι σε μεγάλο βαθμό ασύμβατη με τις ιδιαιτερότητες των καπιταλιστικών κοινωνιών, που είναι από τη φύση τους δυναμικές, προσανατολισμένες στην επιδίωξη του κέρδους και της «ανάπτυξης», με ιδανικό των μελών τους την ανοδική κοινωνική κινητικότητα.⁵¹ Επομένως το αστικό κράτος τείνει γενικά προς την κατάργηση της νομικής κατοχύρωσης κοινωνικών τάξεων και προνομίων (π.χ. της αριστοκρατίας), ενώ ακόμη και στο εσωτερικό του η ιεραρχία διασπάται (π.χ. με την αναγνώριση της δικαστικής ανεξαρτησίας, ή, αργότερα, με την ίδρυση ανεξάρτητων διοικητικών αρχών), ή πάντως σχετικοποιείται (με την κατοχύρωση δικαιωμάτων των δημόσιων υπαλλήλων κ.ά.). Την πραγματική ιεραρχία των προσώπων υποκαθιστά πλέον η

συμβολική ιεραρχία των πηγών του δικαίου, η οποία προσλαμβάνει κι αυτή πυραμιδοειδή μορφή, με προσωρινή τουλάχιστον κορυφή της το «τυπικό» Σύνταγμα.

Στις πιο κάτω βαθμίδες της η δικαιοκή πυραμίδα διευρύνεται ολοένα και περισσότερο κατά πλάτος, με τη διαρκή θέσπιση νέων κανόνων δικαίου. Η εκρηκτική, σε σύγκριση με τους προηγούμενους αιώνες ή και χιλιετίες, οικονομική ανάπτυξη των κοινωνικών σχηματισμών όπου επικρατεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οι ποικίλες παρενέργειές της συνεπάγονται τον πολλαπλασιασμό και τη διαφοροποίηση των ρυθμιστικών αναγκών της κοινωνίας. Η ανταπόκριση στις ανάγκες αυτές δεν μπορεί βέβαια να προέρχεται από τους, απελπιστικά αργούς για τα νέα δεδομένα, μηχανισμούς «κοινωνικής» παραγωγής εθιμικών κανόνων, που ερείδονταν στη «μακροχρόνια συνήθεια» (*longa consuetudo*), αλλά μόνο από το κράτος. Έτσι η νομοθετική παραγωγή του τελευταίου επιταχύνεται, διογκώνεται και διαφοροποιείται τόσο θεματικά, όσο και ιεραρχικά.

iii. Τα νέα επίπεδα συμβολισμού: Συντάγματα και χαρτονομίσματα

Γενικότερα η μετάβαση στον καπιταλισμό συνοδεύεται, στην προοπτική του μακρού ιστορικού χρόνου, από την επίτευξη ενός ανώτερου σε σχέση με το παρελθόν επιπέδου συμβολικής λειτουργίας των κοινωνιών. Τούτο διαφαίνεται με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο στις αλλαγές στη φύση του κατεξοχήν διαμεσολαβητικού μηχανισμού των αγορών, δηλαδή της νομισματικής κυκλοφορίας, και στον συγχρονισμό των αλλαγών αυτών με τις εξελίξεις στο επίπεδο του δικαίου και των θεσμών. Οι απαρχές της νομισματικής κυκλοφορίας εντοπίζονται στον μικρασιατικό και Ελλαδικό χώρο τον 6ο-7ο αιώνα π.Χ.⁵² και συμπίπτουν περίπου με τις πρώτες προσπάθειες θέσμισης του δημόσιου χώρου της αρχαίας πόλης-κράτους σε λιγότερο ή περισσότερο συναινετική βάση, με κωδικοποιήσεις του δικαίου της (από τη νομοθεσία του Δράκοντα και του Σόλωνα ως τη Ρωμαϊκή δωδεκάδελτο) και με την υποκατάσταση ολιγαρχικών και αργότερα δημοκρατικών πολιτευμάτων στη θέση των παλιών μοναρχιών. Η σύμπτωση μάλλον δεν ήταν τυχαία, αλλά σχετιζόταν με την πύκνωση του κοινωνικού ιστού, έστω και σε συγκεκριμένα μόνο σημεία, δηλαδή στην αρχαία αγορά και στο γύρω από εκείνη άστυ, που συμβάδιζε με την ανάπτυξη νέων μορφών οικονομικής και πολιτικής επαφής μεταξύ των ανθρώπων. Όπως όμως ο δημόσιος χώρος της πόλης-κράτους ήταν ασφυκτικά περιορισμένος, αφού νοούνταν μόνο κυριολεκτικά, ως χώρος επαφής «διά ζώσης», έτσι και η νομισματική κυκλοφορία περιοριζόταν σε ενσώματες αξίες, δηλαδή νομίσματα κατασκευασμένα από χρυσό, αργυρό ή έστω χαλκό.⁵³ Η αξία των νομισμάτων αυτών καθοριζόταν καταρχήν από τον χρόνο εργασίας, ο οποίος απαιτούνταν για την παραγωγή του ισόποσου μετάλλου, και μεταφραζόταν στο αντίστοιχο ποσό κάθε άλλου εμπορεύματος, όπου ενσωματωνόταν ίσος εργάσιμος χρόνος.⁵⁴

Σε κοινωνίες όπου επικρατεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής η πύκνωση του κοινωνικού ιστού δεν είναι πια σημειακή, αλλά γενικευμένη, με τη διεύρυνση τόσο της αγοράς όσο και του δημόσιου χώρου σε τέτοιο βαθμό, ώστε αμφότερα να μην μπορούν να

νοηθούν πλέον ως κυριολεκτικά, αλλά ως ιδεατά μεγέθη. Η εξουσία στις κοινωνίες αυτές αποκτά έναν αντίστοιχα ιδεατό, συμβολικό χαρακτήρα, τόσο όταν εκφράζεται μέσω του χρήματος, ως οικονομική εξουσία, όσο και όταν εκφράζεται μέσω των θεσμών, ως πολιτική εξουσία. Έτσι τα μεταλλικά κέρματα υποκαθίστανται από τα χαρτονομίσματα ως βασική μορφή εμφάνισης του χρήματος, το οποίο δεν εκφράζει πια μια ενσώματη αξία, αλλά τη θεσμοποιημένη εμπιστοσύνη των χρηστών του στο νομισματικό σύστημα, δηλαδή τελικά στον εκδότη του. Η υποκατάσταση αυτή γίνεται αναγκαία, επειδή η οικονομική μεγέθυνση που συνοδεύει κατά κανόνα την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνεπάγεται αργά ή γρήγορα την αδυναμία να ικανοποιηθούν οι ανάγκες μιας αντίστοιχα διευρυμένης νομισματικής κυκλοφορίας με τις διαθέσιμες ποσότητες «ευγενών» μετάλλων.⁵⁵ Αν και τα χαρτονομίσματα έκαναν την πρώτη εμφάνισή τους στην Κίνα, πολλούς αιώνες νωρίτερα, η γενικευμένη χρήση τους συμπίπτει, σε αδρές γραμμές, με την έλευση της εποχής του συνταγματισμού στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, τον 18^ο-19^ο αιώνα.⁵⁶ Ούτε και αυτή η σύμπτωση είναι τυχαία.

Έχει εύστοχα επισημανθεί ότι, όπως ένα νομισματικό σύστημα στηριζόμενο καθ' ολοκληρία στον χρυσό ως μέσο συναλλαγής είναι υπερβολικά πρωτόγονο για να ανταποκριθεί στις ανάγκες μιας σύνθετης οικονομίας της αγοράς, έτσι και ένα σύστημα άσκησης της πολιτικής εξουσίας στο οποίο η μόνη αρνητική κύρωση είναι η απειλή βίας είναι υπερβολικά πρωτόγονο να διαμεσολαβεί ένα σύνθετο σύστημα οργανωτικού συντονισμού. Εάν η (πολιτική) εξουσία χρειάζεται να αποτελεί «το γενικευμένο μέσο κινητοποίησης πόρων για αποτελεσματική συλλογική δράση πρέπει κι αυτή να είναι τόσο συμβολικά γενικευμένη, (όσο) και νομιμοποιημένη». Εξάλλου μια λειτουργική οικονομία της αγοράς χρειάζεται ένα ενοποιημένο νομισματικό μέσο και άρα η «διαχείριση» του νομισματικού συστήματος πρέπει να ενοποιηθεί με τη θεσμοποίηση της πολιτικής εξουσίας⁵⁷ (ή τουλάχιστον είναι πιο αποδοτική όταν συνδυάζεται μαζί της, όπως δείχνουν και οι πρόσφατες περιπέτειες της ευρωζώνης). Η θεσμοποίηση του αστικού κράτους της νεωτερικότητας προσλαμβάνει πολύ πιο σύνθετο χαρακτήρα απ' ό,τι στο δουλοκτητικό κράτος της αρχαιότητας, με τον πολλαπλασιασμό και κυρίως την ιεράρχηση των κανόνων δικαίου ανάλογα με την προέλευσή τους. Στην κορυφή της νέας, μεγαλοπρεπούς δικαϊκής πυραμίδας τοποθετείται υπό «κανονικές» συνθήκες (αν δηλαδή δεν πρόκειται για κράτος έκτακτης ανάγκης, π.χ. στρατιωτική ή φασιστική δικτατορία) το έμβλημα του αστικού κράτους, το τυπικό Σύνταγμα.

Όπως το χαρτονόμισμα, έτσι και το (τυπικό) Σύνταγμα δεν είναι, σε ότι αφορά την υλική του υπόσταση, παρά ένα κείμενο τυπωμένο σε ένα κομμάτι χαρτί. Ενίοτε είτε το ένα, είτε το άλλο δεν αξίζουν πολύ περισσότερο από το χαρτί πάνω στο οποίο είναι τυπωμένα, όπως συνέβαινε π.χ. με το γερμανικό μάρκο για ένα σύντομο διάστημα της δεκαετίας του 1920⁵⁸ και όπως συμβαίνει κατά καιρούς με διάφορα εικονικά Συντάγματα.⁵⁹ Τέτοιες περιπτώσεις, ωστόσο, αποτελούν εξαιρέσεις. Κατά κανόνα τα χαρτονομίσματα έχουν αξία ανταλλαγής επειδή εκφράζουν συμβολικά μια πίστη,⁶⁰ δηλαδή τη θεσμοποιημένη εμπιστοσύνη των συναλλασσομένων στο νομισματικό σύστημα. Τα Συντάγματα, υπό

ομαλές συνθήκες, έχουν κανονιστικότητα, δηλαδή δεσμευτική δύναμη για όσους μετέχουν στα πολιτικά και/ή κοινωνικά δρώμενα, επειδή εκφράζουν κι αυτά μια πίστη, δηλαδή τη θεσμοποιημένη εμπιστοσύνη των πολιτών στους συμφωνημένους όρους πολιτικής ενοποίησης ενός κοινωνικού σχηματισμού σε συναινετική βάση.

iv. Η απομάγευση του κόσμου

Τα Συντάγματα υποκαθιστούν (ή τουλάχιστον αξιώνουν να υποκαταστήσουν) την παραπάνω πολιτική πίστη στη θέση της θρησκευτικής πίστης, μετατρέποντας έτσι τη *civitas dei*⁶¹ σε *civitas hominum*. Στις δύσκολες υλικές συνθήκες της ύστερης αρχαιότητας και του μεσαίωνα οι ελπίδες των ανθρώπων στρέφονταν στην προσδοκία μιας ιδανικής μεταθανάτιας, επουράνιας ζωής. Η θεαματική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, στην αρχή μιας προνομιούχας μειοψηφίας και αργότερα ολόένα μεγαλύτερων τμημάτων του παγκόσμιου ανθρώπινου πληθυσμού, την οποία επέφερε η εκτίναξη του παραγωγικού δυναμικού στην εποχή του καπιταλισμού, αντέστρεψε την κατάσταση αυτή. Η βαθύτερη ουσία του συνταγματισμού συνίσταται στην «απομάγευση» του κόσμου, στην αναζήτηση πια της ιδανικής ανθρώπινης κατάστασης (του «παραδείσου») μέσα στην επίγεια πραγματικότητα. Ιδεοτυπικά το Σύνταγμα συνιστά την πανηγυρική εξαγγελία και ταυτόχρονα τον καταστατικό χάρτη του νέου αυτού «παραδείσου», με ρητό ή υπονοούμενο επίκεντρο την «αξία του ανθρώπου». Εξάλλου το παράπλευρο όφελος της αποκαθίλωσης του Θεού από την θέση του δικαιολογητικού λόγου και του αντικειμενικού σκοπού ύπαρξης του κράτους είναι η διευκόλυνση της ανοχής προς τους αλλόθρησκους και αλλόδοξους και τελικά η καθιέρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Γενικότερα οι στηριγμένες στη θρησκεία συλλογικές ταυτότητες είχαν αρχίσει, πριν από την έναρξη της θριαμβευτικής προέλασης του συνταγματισμού, να ξεθωριάζουν και να υποκαθίστανται κατά ένα μέρος από νέες, κοσμικές ταυτότητες. Η εξέλιξη αυτή συνδεόταν με την αλλαγή του επικοινωνιακού καθεστώτος, δηλαδή με την μετάβαση από το στάδιο της κυρίως προφορικής σ' εκείνο της κυρίως γραπτής (και μάλιστα έντυπης) επικοινωνίας και επαφής μεταξύ των ανθρώπων και με τον συνακόλουθο μετασχηματισμό της ανθρώπινης συνείδησης από (κυρίως) «θεολογική» σε (κυρίως) «ιδεολογική», στο πλαίσιο της καπιταλιστικής «οικονομίας της αγοράς».⁶² Η αλλαγή δεν συντελέστηκε δια μιας, με την ανακάλυψη της τυπογραφίας, αλλά βαθμιαία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα. Ως σημείο καμπής θα μπορούσε, για τον Ευρωπαϊκό χώρο, να θεωρηθεί το κίνημα του «διαφωτισμού» τον 18^ο αιώνα.⁶³ Όλα αυτά κατέστησαν εφικτή, για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία, τη θεμελίωση πρώτιστα της πολιτειακής οργάνωσης (κατ' επέκταση και ως ένα σημείο της κοινωνικής συμβίωσης συνολικότερα) σ' ένα γραπτό κείμενο κοσμικού χαρακτήρα πλήρες από αφηρημένες έννοιες και συμβολισμούς, δηλαδή στο (τυπικό) Σύνταγμα.

Στη μη συνδρομή, ακόμη τότε, της προϋπόθεσης της μεταβολής του επικοινωνιακού καθεστώτος θα μπορούσε να αποδοθεί το γεγονός ότι οι αποτυχίες του απολυταρχισμού στις Κάτω Χώρες το 16^ο αιώνα και στα Βρετανικά νησιά τον 17^ο αιώνα δεν συνοδεύθηκαν από τη θέσπιση τυπικού Συντάγματος.⁶⁴ Εξάλλου, μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι οι

συλλογικές ταυτότητες (και αντιπαλότητες) σε αμφοτέρως εκείνες τις περιπτώσεις εξακολουθούσαν να εκφράζονται προεχόντως με θρησκευτικούς και λιγότερο με ιδεολογικούς όρους. Οι επαρχίες που συγκρότησαν την ένωση της Ουτρέχτης το 1579 (σημερινή Ολλανδία) ήταν εκείνες στις οποίες επικράτησαν οι διαμαρτυρόμενοι, ενώ στις υπόλοιπες (σημερινό Βέλγιο) ο πληθυσμός παρέμεινε στην πλειοψηφία του στο καθολικό θρήσκευμα και διατηρήθηκε η Ισπανική επικυριαρχία. Στην Αγγλία τη δεκαετία του 1640 οι πολιτικές παρατάξεις στο Κοινοβούλιο αντιστοιχούσαν στα κυριότερα θρησκευτικά ρεύματα του πουριτανισμού, δηλαδή στους μετριοπαθείς πρεσβυτεριανούς και στους ριζοσπάστες ανεξάρτητους,⁶⁵ ενώ και αργότερα, το 1688, καίριο ρόλο στην επιτυχία της λεγόμενης «Ένδοξης Επανάστασης» διαδραμάτισε το ότι ο βασιλιάς Ιάκωβος Β' ήταν καθολικός.⁶⁶ Αντίθετα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα οι κυρίαρχες αντιθέσεις αφορούσαν πια ευθέως το πολιτειακό ζήτημα (π.χ. στη Βόρεια Αμερική η αντιπαράθεση μεταξύ «πατριωτών»-οπαδών της ανεξαρτησίας και «νομιμοφρόνων»-πιστών του Βρετανικού στέμματος, ή στη Γαλλία μεταξύ βασιλοφρόνων, Γιρονδίνων, Ιακωβίνων κ.λπ.).⁶⁷

IV. Τυπικό Σύνταγμα και συνταγματισμός

α. Νέα σύνθεση με παλιά υλικά

Η ύπαρξη ενός γραπτού και ενιαίου θεμελιώδη νόμου, ο οποίος «εγκαθιδρύει» (από νομική άποψη) την πολιτική εξουσία και την οργανώνει σε συναινετική-κοσμική βάση, εντάσσεται, όπως εκτέθηκε στην προηγούμενη ενότητα, στη λογική της λειτουργίας των κοινωνικών σχηματισμών όπου επικρατεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Δεν είναι επομένως παράδοξο ότι η διεκδίκηση της θέσπισης ενός τέτοιου καταστατικού χάρτη της κρατικά οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης, δηλαδή το κίνημα του συνταγματισμού, εμφανίστηκε σε αδρές γραμμές παράλληλα προς την επικράτηση αυτού του τρόπου παραγωγής, δηλαδή σε παρεμφερείς χώρους και χρόνους. Η πορεία του συνταγματισμού δεν υπήρξε βέβαια ούτε ομοιόμορφη, ούτε αδιατάρακτη. Μπορούν ωστόσο να επισημανθούν εδώ ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά του.

Το τυπικό Σύνταγμα ως θεμελιώδης νόμος ήταν μια ασφαλώς νέα (για τα δεδομένα του 18^{ου} αιώνα) σύνθεση, με παλιά όμως υλικά. Ο ίδιος ο όρος *constitutio* είχε, όπως είδαμε (βλ. παραπάνω, II) μακρύ παρελθόν με διάφορες σημασίες στην αρχαία Ρώμη και στον ύστερο ευρωπαϊκό μεσαίωνα. Η παλαιότερη πολυσημία επιβίωνε μάλιστα ως τον 18^ο αιώνα, αφού το 1768 ένας νέος, ενιαίος για τις επικράτειες των Αψβούργων (Αυστρία, Βοημία, Ουγγαρία κ.λπ.) ποινικός κώδικας ονομάστηκε *Constitutio Criminalis Theresiana*.⁶⁸

Η ιδέα, εξάλλου, ότι υφίσταται θεμελιώδεις κανόνες δικαίου, έστω και εθιμικού χαρακτήρα, οι οποίοι διέπουν τη συγκρότηση της εξουσίας και περιορίζουν τα περιθώρια δράσης ακόμη και του αρχηγού του κράτους, προέρχεται και αυτή από τον μεσαίωνα. Έτσι π.χ. στη Γαλλία ο μονάρχης δεσμευόταν από τους λεγόμενους «θεμελιώδεις νόμους του βασιλείου», δηλαδή μια σειρά συνταγματικών εθίμων που αφορούσαν την ανάδειξη στο

ύπατο αξίωμα, το αναπαλλοτρίωτο της επικράτειας κ.ά.⁶⁹ Στη Γερμανική («Αγία Ρωμαϊκή») αυτοκρατορία το χρυσόβουλο του 1356 κωδικοποίησε τους προϋπάρχοντες εθνικούς κανόνες για την εκλογή του αυτοκράτορα από ένα ολιγάριθμο σώμα κοσμικών και εκκλησιαστικών χωροδεσποτών. Από το 1519 μάλιστα η εκλογή προϋπέθετε τη σύναψη ειδικής δεσμευτικής συμφωνίας του υποψηφίου με το εκλεκτορικό σώμα (Wahlkapitulation) σχετικά με τον τρόπο άσκησης της εξουσίας⁷⁰ (οι δεσμεύσεις των μνηστήρων της εξουσίας απέναντι στον «κυρίαρχο» λαό, οι οποίες περιέχονται στα προεκλογικά προγράμματα των κομμάτων στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, απέχουν παρασάγγας σε πρακτική αποτελεσματικότητα από εκείνες τις «εκλογικές διομολογήσεις» των αυτοκρατόρων). Αργότερα, τον 17^ο αιώνα, η επιβολή της κληρονομικής απόλυτης μοναρχίας στη Δανία συνοδεύτηκε από τη θέσπιση ενός γραπτού θεμελιώδη νόμου (Lex Regia, 1665), με αντικείμενο την κωδικοποίηση των κανόνων του απολυταρχισμού, και αυτός χρησιμοποιούνταν ως παράδειγμα προς αποφυγή στις συζητήσεις σχετικά με το Σύνταγμα και το περιεχόμενό του στη Γαλλία πριν και μετά το 1789.⁷¹

Η σύνδεση του όρου *constitutio* με τους θεμελιώδεις κανόνες συγκρότησης και τους περιορισμούς της πολιτικής εξουσίας και η ανανοηματοδότησή του με διεκδικητικό περιεχόμενο έλαβε χώρα στην Αγγλία στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Εκεί είχε μεταφυτευθεί η σκωτική δυναστεία των Stuart, μετά τον θάνατο της άτεκνης βασίλισσας Ελισάβετ το 1603, και άρχισε σχεδόν αμέσως να προβάλλει το ζήτημα της μοναρχικής κυριαρχίας, εμπνεόμενη και από τις αντίστοιχες εξελίξεις στην ηπειρωτική Ευρώπη. Το ιδεολογικό επίχρισμα της αντίδρασης κατά των Stuart ήταν ο ισχυρισμός ότι η Αγγλία διέθετε ένα, κατά βάση εθνικό, «αρχαίο Σύνταγμα» (ancient constitution), το οποίο εκπορευόταν από τη «σοφία των προγόνων» (και όχι από το «θεϊκό δικαίωμα» ή από το δίκαιο της κατάκτησης) και περιόριζε τη βασιλική εξουσία.⁷² Στο πλαίσιο αυτό επιχειρήθηκε η μετάλλαξη ακόμη και του αξιώματος «ο βασιλεύς δεν αδικεί» (The King can do no wrong), με την έννοια ότι ο μονάρχης δεν επιτρέπεται νομικά να «αδικήσει», δηλαδή να επέμβει αυθαίρετα σε βάρος της ελευθερίας και ιδιοκτησίας των υπηκόων του. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το πεδίο εφαρμογής του αξιώματος εκείνου συρρικνώθηκε οριστικά στο πρόσωπό του ίδιου του βασιλιά, χωρίς να εμποδίζεται η απόδοση ποινικών ευθυνών στους υπουργούς και συμβούλους του.⁷³

Ο όρος «constitution» φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε αρχικά όχι ως ανανοηματοδότηση του λατινικού *constitutio*, αλλά με την έννοια της κράσης ή διαμόρφωσης του «πολιτικού σώματος» (constitution of the body),⁷⁴ δηλαδή της λειτουργικής ενότητας του βασιλιά (ή βασίλισσας) και των δύο Βουλών. Έτσι π.χ. μέλος του κοινοβουλίου υποστήριξε το 1610 ότι η επιβολή φορολογίας χωρίς τη συναίνεση του τελευταίου αντίκειται στο πλαίσιο και τη διαμόρφωση του πολιτεύματος του βασιλείου και έτσι υπονομεύει τον θεμελιώδη νόμο (is against the natural frame and constitution of the policy of this Kingdom and so subverteth the fundamental law of the realm).⁷⁵ Πιο ευδιάκριτη ακόμα είναι η μεταφορική προέλευση του όρου στο ιδρυτικό σύμφωνο

(Plantation Covenant) άγγλων αποίκων στη βόρεια Αμερική το 1620, με την αμοιβαία δέσμευσή τους ότι ενώνονται σε ένα αστικό πολιτικό σώμα και (θα) συντάσσουν δίκαιους και ίσους νόμους για το γενικό συμφέρον της αποικίας (do, by these presents...combine ourselves together into a civil body-politic...by virtue here of to enact, constitute and frame....just and equal laws...for the general good of the colony).⁷⁶ Μεταγενέστερα, το 1688, ψήφισμα του Βρετανικού Κοινοβουλίου δικαιολόγησε την εκθρόνιση του βασιλιά Ιακώβου Β' με την εναντίον του μομφή ότι απέβλεψε στην υπονόμευση του Συντάγματος του Βασιλείου (having endeavoured to subvert the constitution of the Kingdom...having violated the fundamental laws)⁷⁷. Το αργότερο τότε, επομένως, ο όρος constitution είχε ταυτισθεί εννοιολογικά με το, δεσμευτικό και για τον αρχηγό του κράτους, θεμέλιο της έννομης τάξης, έστω και αν δεν επρόκειτο ακόμη για ενιαίο γραπτό κείμενο, αλλά για ένα σύνολο νόμων και εθίμων.

Σε ότι αφορά τα περιεχόμενά τους, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι και εκεί τα τυπικά Συντάγματα του 18^{ου}-21^{ου} αιώνα έχουν «δανεισθεί» κατά ένα σημαντικό μέρος «υλικά» προερχόμενα από το παρελθόν. Έτσι, μεταξύ άλλων, τα συλλογικά αντιπροσωπευτικά σώματα έλκουν την ιστορική καταγωγή τους από τον ύστερο μεσαίωνα (όχι μόνο στην Αγγλία, που είναι το πιο γνωστό παράδειγμα, αλλά σχεδόν σε ολόκληρη τη χριστιανική Ευρώπη).⁷⁸ Επίσης ο έλεγχος της συνταγματικότητας είχε το πρόπλασμά του στον έλεγχο των Βασιλικών διαταγμάτων και άλλων πράξεων για τη συμφωνία τους με τους «θεμελιώδεις νόμους του Βασιλείου», ο οποίος διενεργούνταν στη Γαλλία από δικαστήρια συγκροτούμενα κυρίως από ευγενείς, με το παράδοξο όνομα parlements, το αργότερο από τον 15^ο αιώνα.⁷⁹ Όσο για τη δημοκρατία, εκείνη βέβαια κατάγεται από την κλασσική αρχαιότητα, έστω και με άλλη (άμεση) μορφή. Με άλλες λέξεις, παλιοί όροι, ιδέες και πρακτικές αναμείχθηκαν, αναμορφώθηκαν και ανανοηματοδοτήθηκαν, με τελικό αποτέλεσμα μια νέα μορφή κράτους, το συνταγματικό κράτος, που αποτέλεσε ταυτόχρονα (και εξακολουθεί να αποτελεί) την προνομιακή μορφή εμφάνισης ενός νέου τύπου κράτους, δηλαδή του αστικού (καπιταλιστικού) κράτους.

β. Το όνομα του Συντάγματος

Προανάκρουσμα των εξελίξεων αυτών αποτέλεσε, για τον γαλλόφωνο χώρο, αλλά και γενικότερα για την ηπειρωτική Ευρώπη, η «πολιτογράφηση» του όρου constitution στη Γαλλική γλώσσα με την έννοια του θεμελιώδη νόμου του κράτους. Η αφετηρία της μπορεί να εντοπισθεί στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όταν ο Ελβετός διεθνολόγος Emer de Vattel υποστήριξε ότι «η θεμελιώδης ρύθμιση που καθορίζει τον πρέποντα τρόπο άσκησης της δημόσιας εξουσίας αποτελεί το Σύνταγμα του κράτους». Το Σύνταγμα «προβλέπει τη μορφή με την οποία το έθνος ενεργεί με την ιδιότητα του πολιτικού σώματος». Επομένως το Σύνταγμα δεν είναι κατά βάθος τίποτε άλλο, παρά η δεσμευτική καταγραφή του τρόπου συνεργασίας (των μελών) ενός έθνους, προκειμένου να επιτευχθούν τα πλεονεκτήματα ενόψει των οποίων εγκαθιδρύθηκε η πολιτική κοινωνία.⁸⁰ Κατά τ' άλλα το Σύνταγμα αυτό δεν γινόταν αντιληπτό από τον Vattel ως ένα ενιαίο κείμενο, αλλά ως το σύνολο των

θεμελιωδών νόμων (Loix Fondamentales), χωρίς καν να διευκρινίζεται αν εκείνοι πρέπει να έχουν θεσπισθεί ως γραπτοί κανόνες δικαίου, ή μπορεί να έχουν και εθιμική προέλευση.⁸¹ Ως εδώ συνεπώς δεν επρόκειτο για κάτι ουσιωδώς διαφορετικό από την Αγγλική έννοια του «αρχαίου Συντάγματος» (ancient Constitution), όπως αυτή είχε προκύψει μέσα από τις αντιπαραθέσεις και τις πολιτειακές μεταβολές του 17^{ου} αιώνα. Η καινοτομία έγκειται στη διακήρυξη ότι το Έθνος έχει πλήρη δικαιοδοσία να θεσπίσει το ίδιο το Σύνταγμά του, χωρίς κανείς να έχει το δικαίωμα να το εμποδίσει (La Nation est en plein droit de Former elle-meme sa Constitution...sans que personne puisse avec justice l' en empecher).⁸² Η αναγόρευση μιας αφηρημένης οντότητας, όπως το έθνος, σε φορέα της υπέρτατης (συντακτικής) εξουσίας σηματοδοτεί τη ρήξη με τις επικρατούσες τους προηγούμενους αιώνες θεωρίες περί προσωπικής (μοναρχικής) κυριαρχίας και προαναγγέλλει την επαναστατική θεωρία του Sieyes περί εθνικής συντακτικής εξουσίας.⁸³ Υπονοείται δηλαδή η διεκδίκηση ενός ριζικού επανασχεδιασμού του κράτους, με δράστη το έθνος, όπου βέβαια εκ των πραγμάτων στην πρωτοπορία θα βρισκόταν η δυναμικά ανερχόμενη αστική τάξη.

Η νέα έννοια του τυπικού Συντάγματος οριστικοποιήθηκε μετά από σχεδόν δύο δεκαετίες, με την αμερικανική επανάσταση και τη θέσπιση τέτοιων Συνταγμάτων αρχικά στην κάθε μία από τις επιμέρους Πολιτείες και στην συνέχεια στο επίπεδο των μετέπειτα Η.Π.Α.⁸⁴ Πρόκειται πια για το κωδικοποιημένο γραπτό κείμενο, με νομική ισχύ υπέρτερη από κάθε άλλον κανόνα δικαίου, το οποίο οργανώνει σε συναινετική βάση την κρατική εξουσία και συνήθως ταυτόχρονα την περιορίζει (πολλά από τα Συντάγματα των Πολιτειών ενσωμάτωναν Διακηρύξεις Δικαιωμάτων).⁸⁵ Το Σύνταγμα κατοχυρώνει έτσι τόσο την πολιτική ελευθερία-συμμετοχή, όσο και την ατομική ελευθερία, δηλαδή μια σφαίρα ιδιωτικής αυτονομίας, όπου δεν επιτρέπεται να επεμβαίνει το κράτος (ή την «ελευθερία των αρχαίων», αφού εκείνη ήταν γνωστή από την αρχαία πόλη-κράτος, και την «ελευθερία των νεοτέρων» αντίστοιχα)⁸⁶.

Την ίδια περίπου εποχή άλλωστε υφιστάμενοι όροι άρχισαν να χρησιμοποιούνται με τη νέα σημασία του (τυπικού) Συντάγματος και σε άλλες, μη λατινογενείς γλώσσες, όπως «Verfassung» στη γερμανική γλώσσα.⁸⁷ Στην ελληνική γλώσσα εμφανίστηκε μια πλειάδα συναφών εκφράσεων από τα τέλη του 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα («Πολιτική Διοίκησης» του Ρήγα Βελεστινλή το 1797, «Οργανισμός» της «Γερουσίας» της Δυτικής Στερεάς και της Πελοποννήσου το 1821, «Πολίτευμα» της Επιδάουρου του 1822 και του 1823 κ.ά.), εωσότου το 1827 το συνταγματικό κείμενο της Τροιζήνας τιτλοφορήθηκε «Πολιτικόν Σύνταγμα» (όπως και το «ηγεμονικό» θησιγενές «Πολιτικόν Σύνταγμα» του 1832).⁸⁸ Ο τελευταίος αυτός όρος ως τον 18^ο αιώνα φαίνεται πως υποδήλωνε γενικά ένα γραπτό κείμενο με εσωτερική νοηματική συνοχή.⁸⁹ Το 1780 μια κωδικοποίηση του ισχύοντος τότε στις παραδουνάβιες ηγεμονίες δικαίου, με εμπνευστή τον ηγεμόνα Αλέξανδρο Υψηλάντη και περιεχόμενο αστικού κυρίως δικαίου, αποκλήθηκε «Συνταγμάτιον».⁹⁰ Τον Ιανουάριο του 1822 η Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδάουρου (με πρόεδρό της τον Φαναριώτη και με προϊστορία στις παραδουνάβιες ηγεμονίες Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο) διακήρυξε με ψήφισμά της ότι «απεφασίσαμεν...να οργανίσωμεν και Σύνταγμα πολιτικόν της

Ελλάδας»⁹¹, αν και τελικά το συνταγματικό της κείμενο ονομάστηκε, όπως εκτέθηκε, «Πολίτευμα». Συνεπώς αν η πατρότητα του όρου «Σύνταγμα» μπορεί να αποδοθεί κάπου, η τιμή ανήκει μάλλον συλλογικά στην Α' Εθνοσυνέλευση και πάντως όχι στον Αδαμάντιο Κοραή, όπως από εμφανή παρανόηση υποστήριξαν πολλοί τις τελευταίες δεκαετίες.⁹² Η οριστική επικράτησή του, και μάλιστα χωρίς πια επιθετικούς προσδιορισμούς, χρονολογείται από το 1843-44.

γ. Οι δύο έννοιες του συνταγματισμού.

Ως συνταγματισμό, με τη στενή έννοια του όρου αυτού, μπορούμε να εννοήσουμε το ιστορικό κίνημα που διεκδίκησε τη θέσπιση τυπικού Συντάγματος με τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν,⁹³ από τα τέλη του 18^{ου} ως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα στο μεγαλύτερο μέρος της υφηλίου. Με μια ευρύτερη έννοια πάντως γίνεται λόγος για συνταγματισμό, προκειμένου να υποδηλωθεί γενικότερα η απαίτηση για επιβολή νομικών περιορισμών στην κρατική εξουσία από την αρχαιότητα ως σήμερα.⁹⁴ Με την έννοια αυτή θα μπορούσε να αναφερθεί κανείς π.χ. σε βρετανικό συνταγματισμό, αν και η Μεγάλη Βρετανία ποτέ δεν απέκτησε τυπικό Σύνταγμα, ούτε έγινε σοβαρή προσπάθεια προς την κατεύθυνση αυτή, με την πιθανή εξαίρεση ενός σύντομου διαστήματος στη διάρκεια της πουριτανικής επανάστασης.⁹⁵

Στον συνταγματισμό με την ευρεία έννοια του όρου αντιστοιχεί το λεγόμενο «ουσιαστικό» σύνταγμα. Ως αντιπροσωπευτικός θα μπορούσε να θεωρηθεί ο ορισμός του Georg Jellinek ότι «το σύνταγμα του κράτους περιλαμβάνει...τους νομικούς κανόνες οι οποίοι καθορίζουν τα ανώτατα όργανα του κράτους, τον τρόπο της ανάδειξής τους, την αμοιβαία σχέση και τον κύκλο των αρμοδιοτήτων τους (και) ακόμη τη βασική θέση του ατόμου έναντι της κρατικής εξουσίας». Ο ίδιος παρατηρούσε ότι κάθε κράτος διαθέτει σύνταγμα με την έννοια αυτή, διότι διαφορετικά δεν θα επρόκειτο καν για κράτος, αλλά για αναρχία.⁹⁶ Εδώ βέβαια οι διαχωριστικές γραμμές γίνονται δυσδιάκριτες, αφού ακόμη και σε δεσποτικές μοναρχίες, όπως π.χ. η οθωμανική αυτοκρατορία ως τον 19^ο αιώνα, μπορεί να υπάρχουν νομικοί κανόνες, έστω και εθιμικού χαρακτήρα, για τα παραπάνω ζητήματα (διαδοχή στο θρόνο, καθεστώς της ισλαμικής και των άλλων θρησκειών καθώς και των οπαδών τους), χωρίς όμως να υφίσταται μέσα στα πλαίσια αυτά κανενός είδους συνταγματισμός. Η ειδοποιός διαφορά θα μπορούσε να εντοπισθεί στο κατά πόσο εμφανίζεται διεκδίκηση, και στη συνέχεια κατοχύρωση, έστω και σε εμβρυακή μορφή, πολιτικής και ατομικής ελευθερίας μέσω των παντοειδών κανόνων ενός «ουσιαστικού» συντάγματος. Τούτο συνέβαινε στα βρετανικά νησιά τον 17^ο-18^ο αιώνα, ενώ αντίθετα στην οθωμανική αυτοκρατορία την ίδια εποχή οι διεκδικήσεις των Χριστιανών, στην πλειονότητά τους, υπηκόων της στη Βαλκανική χερσόνησο δεν αφορούσαν τόσο τον μετασχηματισμό της σε πιο φιλελεύθερη κατεύθυνση, όσο μάλλον την έξωσή της από τον ευρωπαϊκό τουλάχιστον χώρο, αν μη και τη διάλυσή της.⁹⁷

V. Οι εθνικές ταυτότητες του συνταγματισμού

Αν και ο συνταγματισμός, και μάλιστα με τη στενή έννοια του όρου για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως, ήταν ένα κίνημα σχεδόν παγκόσμιας κλίμακας, ωστόσο οι συγκεκριμένες επιμέρους εκδηλώσεις του έλαβαν χώρα κυρίως στο πλαίσιο εθνικών κρατών. Ενίοτε μάλιστα το πρώτο τυπικό Σύνταγμα ενός τέτοιου κράτους συμπίπτει με τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας του, αποτελώντας τη γενέθλια πράξη του, όπως το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» που ψήφισε η Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου την 1^η Ιανουαρίου του 1822 (σύμφωνα με το προοίμιό του «Το Ελληνικόν έθνος..... κηρύττει σήμεραν δια των νομίμων Παραστατών του, εις Εθνικήν συνηγμένων Συνέλευσιν, ενώπιον Θεού και ανθρώπων, την πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν»)⁹⁸ ή το Νορβηγικό Σύνταγμα της 17^{ης} Μαΐου 1814.⁹⁹ Γενικότερα υπολογίζεται ότι το 85% των σχηματισμένων μετά το 1789 κρατών απέκτησαν το πρώτο τους (τυπικό) Σύνταγμα μέσα στην πρώτη διετία της ύπαρξής τους και το ποσοστό αυτό ανέρχεται σε 95% ως το τέλος της πρώτης πενταετίας (αντίθετα τα μισά περίπου από τα προγενέστερα του 1789 κράτη χρειάστηκαν περισσότερους από τρεις αιώνες ως τη θέσπιση του πρώτου Συντάγματος).¹⁰⁰ Τα συνταγματικά «πειράματα» δεν έλειψαν και σε προνεωτερικής προέλευσης αυτοκρατορίες, όπως στην τσαρική το 1906¹⁰¹ και στην οθωμανική το 1876 και το 1908-9¹⁰², αλλά δεν απέτρεψαν τη διάλυσή τους και μάλιστα αποτέλεσαν κατά κάποιο τρόπο το προανάκρουσμά της. Ιστορικά-στατιστικά λοιπόν φαίνεται να προκύπτει μια προνομιακή εσωτερική σχέση μεταξύ εθνικού κράτους και τυπικού Συντάγματος.

Μια *prima facie* εξήγηση για την παραπάνω σχέση θα μπορούσε να αναζητηθεί στο γεγονός ότι το τυπικό Σύνταγμα στην εξωτερική του μορφή, ως λεκτικό σύνολο, είναι κατ' ανάγκη εκφρασμένο σε συγκεκριμένη γλώσσα. Σε όσο βαθμό η γλώσσα εκείνη αποτελεί τον ιδιαίτερο κώδικα (γραπτής) επικοινωνίας των μελών μιας εθνότητας μεταξύ τους,¹⁰³ η θέσπιση ενός τέτοιου Συντάγματος συνδέει το «συντασσόμενο» μέσω του τελευταίου κράτους με την εθνότητα αυτή, συνιστά δηλαδή ένα συμβολικό, και όχι μόνο, βήμα προς την ταύτισή της με το κράτος. Επιταχύνεται έτσι ο διπλός μετασχηματισμός της εθνότητας σε έθνος και του (συνήθως) δυναστικού σε εθνικό κράτος. Ωστόσο, κατά το περιεχόμενό του το Σύνταγμα είναι νοηματικό και όχι λεκτικό σύνολο και βέβαια μπορεί να εκφρασθεί σε περισσότερους από έναν, ισοδύναμους μεταξύ τους, γλωσσικούς τύπους. Τούτο συμβαίνει π.χ. με τα Συντάγματα της Μάλτας (πρωτότυπα στην αγγλική και μαλτέζικη γλώσσα), του Βελγίου (πρωτότυπα στη γαλλική, τη φλαμανδική και τη γερμανική γλώσσα)¹⁰⁴ και σε άλλα. Από την άλλη πλευρά, αν οι δυνητικοί «αποδέκτες» ενός γραπτού «μηνύματος» είναι ιστορικά και κοινωνικά έτοιμοι να αποδεχθούν το περιεχόμενό του, τότε η τυχόν διατύπωσή του σε γλώσσα άλλη από τη μητρική τους δεν πρόκειται να τους εμποδίσει να το πράξουν. Τούτο αποδεικνύεται, μεταξύ άλλων, από τη διάδοση του ισλαμισμού σε μια τεράστια γεωγραφική ζώνη από το Μαρόκο ως την Ινδονησία, ενώ το Κοράνι είναι διατυπωμένο στην αραβική γλώσσα, καθώς και από τη διάδοση του χριστιανισμού τον μεσαίωνα στη Δυτική και Βόρεια Ευρώπη, αν και η παπική εκκλησία

επέμενε να χρησιμοποιεί το Ευαγγέλιο αποκλειστικά στην λατινική γλώσσα. Κρίσιμο λοιπόν ήταν και είναι μάλλον το ίδιο το μήνυμα, παρά η μορφή του.

Τα «μηνύματα» των εθνικών Συνταγμάτων προς τους αποδέκτες τους, δηλαδή προς τα αντίστοιχα εθνικά «ακροατήρια», είχαν και έχουν ασφαλώς σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, αντικατοπτρίζοντας το καθένα υπαρκτές εθνικές ιδιαιτερότητες και/ή τις ιστορικές περιστάσεις της θέσπισής του.¹⁰⁵ Το γενικό, ωστόσο, πλαίσιο είναι κοινό, τουλάχιστον για τα Συντάγματα με κανονιστική ποιότητα.

Αφενός το (τυπικό) Σύνταγμα, ως θεμελιώδης νόμος, εξ ορισμού συνιστά έναν δραστικό περιορισμό για όποιους εκάστοτε ασκούν την κρατική εξουσία, απαγορεύοντάς τους την αλλαγή των κανόνων του πολιτικού «παιγνίου», ή επιτρέποντάς την μόνο υπό ειδικές, δυσχερείς προϋποθέσεις. Αφετέρου το ίδιο υπαγορεύει την κατά διαστήματα ανάδειξη, από ένα περισσότερο ή λιγότερο ευρύ εκλογικό σώμα, εκείνων που θα ασκήσουν την παραπάνω εξουσία, ή έστω θα μοιραστούν την άσκησή της με μη νομιμοποιημένα μέσω εκλογών όργανα (όπως κληρονομικούς βασιλείς και/ή δικαστήρια). Καθιστά έτσι τουλάχιστον τα μέλη του σώματος αυτού κατά κάποιον τρόπο συνεταιίρους ή συμμετόχους στο κράτος, αποπειράται να συγκροτήσει έναν «δήμο»-φορέα του τελευταίου.

Η συγκρότηση όμως του «δήμου» δεν είναι εφικτή παρά μόνο αν υφίστανται αντικειμενικές δυνατότητες, με βάση το επίπεδο εξέλιξης της τεχνολογίας, για πολιτική κοινωνικοποίηση στην αντίστοιχη κλίμακα και βέβαια η υποκειμενική πρόθεση ή συγκατάθεση (έστω σιωπηρή) των μελών του. Μια τέτοια συναίνεση είναι πολύ δυσκολότερο να εκμαιευθεί απ' ό,τι η συναίνεση των ίδιων για τη συγκρότηση μιας θρησκευτικής κοινότητας (π.χ. των πιστών του χριστιανισμού, ή του ισλαμισμού ή των μετέπειτα επιμέρους συνιστωσών, αιρέσεων κ.λπ. των καταρχήν οικουμενικής στόχευσης θρησκειών), ή απ' ό,τι κάποιος βαθμός ανοχής των πληθυσμών της προς μια πολυεθνική αυτοκρατορία. Και τούτο επειδή ο «δήμος» είναι ένα θεσμοποιημένο ενεργητικό συλλογικό υποκείμενο, με άγνωστες τις μελλοντικές του επιλογές, και όχι το παθητικό ακροατήριο ενός διαχρονικού μηνύματος εξ ουρανών, ή ένα ετερόκλητο άθροισμα υπηκόων ή υποτελών. Με άλλες λέξεις, ο «συνεταιρισμός» ενός συνόλου ανθρώπων σε έναν «δήμο» προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πολύ υψηλότερου επιπέδου αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης μεταξύ τους, απ' ό,τι η αναγκαστική συνύπαρξή τους κάτω από μία αυταρχική εξουσία και/ή η απλή αποδοχή εκ μέρους τους ενός θρησκευτικού μηνύματος μη επιδεκτικού περαιτέρω διαπραγμάτευσης. Έτσι η, προσωρινή ή και μονιμότερη, ικανότητα επιβολής ενός ατομικού ή συλλογικού φορέα εξουσίας σε έναν συγκεκριμένο χώρο και πληθυσμό δεν μεταφράζεται καθόλου αυτόματα σε ικανότητά του να συγκροτήσει κατά βούληση δήμο ή δήμους από τον πληθυσμό αυτόν.

Αντίθετα η ιστορική εμπειρία φαίνεται να αποδεικνύει ότι η συγκρότηση ενός «δήμου» ικανού να καταστεί φορέας συντακτικής εξουσίας είναι μια σχετικά μακροχρόνια διαδικασία (σε τάξη μεγέθους αρκετών δεκαετιών και άνω), στηριγμένη σε υφιστάμενες συλλογικές ταυτότητες και σε διαδικασίες πολιτικής κοινωνικοποίησης με κάποιο παρελθόν. Σε ό,τι αφορά τις συλλογικές ταυτότητες, ένας προφανής υποψήφιος μετεξέλιξης

σε «δήμο» είναι η εθνότητα. Ωστόσο, η παγκόσμια επέλαση του συνταγματισμού δεν συνοδεύτηκε από μετεξέλιξη ούτε όλων, ούτε καν των περισσότερων από τις εθνότητες της προνεωτερικής εποχής σε «δήμους» εθνικών κρατών, πρώτιστα επειδή οι εθνότητες εκείνες ήταν υπερβολικά πολλές σε αριθμό και υπερβολικά μικρές σε πληθυσμιακό μέγεθος¹⁰⁶ (συνήθως και σε γεωγραφική εξάπλωση). Συνεπώς μια γραμμική μετεξέλιξη δεν θα εξασφάλιζε κατά κανόνα ικανοποιητικού μεγέθους αγορές για την περαιτέρω ανάπτυξη των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων και την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής,¹⁰⁷ που ήταν η βασική κινητήρια δύναμη του συνταγματισμού, όπως εκτέθηκε. Εξάλλου οι εθνότητες είχαν σχηματισθεί σε ιστορικές περιόδους στις οποίες η επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων διεξαγόταν κυρίως προφορικά. Η σταδιακή μετάβαση στο καθεστώς της κυρίως γραπτής επικοινωνίας διάνοιγε, από τον 15^ο-16^ο αιώνα και μετά, νέες δυνατότητες κοινωνικοποίησης σε πολύ ευρύτερο πλαίσιο απ' ό,τι συνέβαινε ως τότε και άρα για τη βαθμιαία διαμόρφωση νέων, ευρύτερων συλλογικών ταυτοτήτων, εγγύτερα προς τις, ούτως ή άλλως ολιγάριθμες, γραπτές γλώσσες παρά προς τους προφορικούς «κώδικες» επικοινωνίας της προνεωτερικότητας.¹⁰⁸ Με άλλες λέξεις, η συγκρότηση εθνικών «δήμων» εμπεριέχει συνήθως και μεταλλάξεις στις συλλογικές ταυτότητες των ατόμων-μελών τους, αλλά οι μεταλλάξεις αυτές δεν συντελούνται κατά παραγγελία. Αντίθετα, αφενός προϋποθέτουν την πάροδο ικανού χρονικού διαστήματος και αφετέρου συνιστούν το αποτέλεσμα περισσότερο κοινωνικών διαδικασιών και λιγότερο εξουσιαστικού σχεδιασμού.

VI. Αντί επιλόγου: Προοπτικές συνταγματικής διακυβέρνησης την τρίτη χιλιετία μ.Χ.

Το συνταγματικό φαινόμενο είναι εντελώς πρόσφατο, αν συγκριθεί με την επί δεκάδες χιλιάδες χρόνια εξέλιξη του homo sapiens. Σε αντίθεση π.χ. με το θρησκευτικό συναίσθημα, το οποίο υποστηρίζεται πως έχει νευροβιολογικές αφετηρίες¹⁰⁹ και πάντως εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους στο μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής της ανθρωπότητας, η «θέληση για το Σύνταγμα»¹¹⁰ εμφανίστηκε στις ανθρώπινες κοινωνίες πριν από μόλις δύομισι αιώνες (ή έστω τέσσερις, αν η αντίδραση εναντίον του απολυταρχισμού των Stuart στην Αγγλία θεωρηθεί ως μια πρώιμη μορφή συνταγματισμού).

Με μεγάλη πιθανότητα μπορεί πάντως να εικάσει κανείς ότι, όπως και οι προηγούμενοί του («ασιατικός», δουλοκτητικός, φεουδαρχικός κλπ.), έτσι και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ή τουλάχιστον η παγκόσμια επικράτησή του, θα έχει ημερομηνία λήξης. Ημερομηνία λήξης θα έχει, κατά πάσα πιθανότητα, και η αλόγιστη ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών, η οποία πυροδοτήθηκε από αυτόν και μάλλον θα προσκρούσει κάποια στιγμή στη φέρουσα ικανότητα του πλανήτη, δηλαδή στην εξάντληση των διαθέσιμων πόρων του. Είναι βέβαια αδύνατο να προβλεφθεί τι μπορεί να επακολουθήσει στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο και άρα ποιο μέρος του θεσμικού οικοδομήματος των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών μπορεί να επιβιώσει από μια ενδεχόμενη κατάρρευση του καπιταλισμού και ποιο όχι. Μακροπρόθεσμα, πάντως, η

βιωσιμότητα και η κατεύθυνση της μετεξέλιξης του συνταγματικού φαινομένου θα εξαρτηθεί ακριβώς από αυτό.

Σε πιο βραχυπρόθεσμη προοπτική η αναβάθμιση ή αντίθετα η υποβάθμιση της κανονιστικής ποιότητας των τυπικών συνταγμάτων στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό και από την περαιτέρω εξέλιξη των πολιτισμικών παραμέτρων, για τις οποίες έγινε ήδη λόγος (βλ. παραπάνω III, β, iii και iv). Κρίσιμο είναι, ιδίως, το ζήτημα του επικοινωνιακού καθεστώτος, όπου η διάδοση της τηλεόρασης τον 20ό αιώνα έχει ήδη επιφέρει αξιοσημείωτες αλλαγές. Η μετατροπή του πολίτη σε τηλεθεατή επί μεγάλο μέρος του καθημερινού του χρόνου τον καθιστά παθητικό δέκτη μηνυμάτων όχι μόνο πολιτικού, αλλά και κοινωνικού-πολιτισμικού περιεχομένου (και ειδικότερα η καταγιγίδα των διαφημιστικών μηνυμάτων απειλεί να τον παρασύρει σε άμετρο, βουλιμικό καταναλωτισμό). Η «επικοινωνία» χάνει τον αμφίπλευρο, διαλεκτικό χαρακτήρα της και τείνει να μεταλλαχθεί σε μονόπλευρη επιβολή. Ακόμη χειρότερο είναι ότι δεν πρόκειται απλώς για προφορική «επικοινωνία», που απειλεί να ακυρώσει ένα μέρος τουλάχιστον του κεκτημένου της τυπογραφικής επανάστασης, αλλά και για αναγκαστική ένταξη του τηλεθεατή στους υστερικούς ρυθμούς του ασφυκτικά σύντομου τηλεοπτικού χρόνου, και κατά συνέπεια του φθηνού εντυπωσιασμού. Ο «δήμος» απειλείται έτσι να υποβαθμισθεί σε φιλοθέαμον κοινό, δηλαδή σε άθροισμα πολιτικά ακοινωνήτων ατόμων, χειραγωγήσιμο από όσους ελέγχουν τα μέσα μαζικής επιβολής. Ο συνταγματισμός κινδυνεύει λοιπόν να χάσει το ιστορικό του υποκείμενο. Ερωτηματικό συνιστά εξάλλου η πιθανή μακροπρόθεσμη επίδραση των νέων μέσων ηλεκτρονικής επικοινωνίας, όπως κυρίως το διαδίκτυο, στη νοοτροπία και τη συμπεριφορά των ανθρώπινων πληθυσμών.

Με τα δεδομένα αυτά θα ήταν εντελώς πρόωρο και παρακινδυνευμένο το συμπέρασμα ότι το συνταγματικό φαινόμενο αποτελεί ένα σταθερό πια κεκτημένο του πολιτικού πολιτισμού της ανθρωπότητας. Η ευρεία σημερινή διάδοσή του δεν εγγυάται τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητά του. Είναι πάντως ισχυρό το ενδεχόμενο η βιωσιμότητα αυτή να προϋποθέτει τη μετεξέλιξη του συνταγματισμού και τη μερική τουλάχιστον υπέρβαση των εθνικών ταυτοτήτων του, για τις οποίες έγινε ήδη λόγος (βλ. παραπάνω V). Και τούτο διότι από πολλές χιλιετίες η επικρατούσα μακροπρόθεσμη τάση στις ανθρώπινες κοινωνίες φαίνεται να είναι η αντικατάσταση μικρότερων και απλούστερων σχηματισμών από μεγαλύτερους (σε έκταση και πληθυσμό) και πιο σύνθετους¹¹¹, με παράλληλη δραστηκή μείωση του συνολικού αριθμού τους¹¹². Το ζητούμενο συνεπώς είναι η ενίσχυση του υφιστάμενου αποθέματος αλληλεγγύης μεταξύ των λαών, τόσο σε ηπειρωτικό, όσο τελικά ίσως και σε πλανητικό επίπεδο, και η διαμόρφωση νέων, ευρύτερων συλλογικών ταυτοτήτων, ικανών ν' αποτελέσουν το θεμέλιο «δήμων» σε αντίστοιχα διευρυμένη κλίμακα. Το αν τούτο είναι εφικτό και αν πρόκειται για χρονική προοπτική δεκαετιών ή αιώνων είναι ανοικτό ερώτημα.

¹ Για την έννοια και την ιστορικότητα του «τυπικού» Συντάγματος, βλ., αντί πολλών, Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Πολιτεία, Αθήνα, 2010, σ. 243 επ., 279.

- ² Έτσι π.χ. οι Z. ELKINS/T. GINSBURG/J. MELTON, *The Endurance of National Constitutions*, Cambridge 2009, σ. 6, καταμέτρησαν 935 συντάγματα περισσότερων από 200 εθνικών κρατών του παρόντος και του παρελθόντος.
- ³ Αντιπροσωπευτικός είναι ο ορισμός του Αριστοτέλη, *Πολιτικών Δ'*, 1289^a, 15 επ. («Πολιτεία μεν γαρ εστί τάξις ταις πόλεσιν η περί τας αρχάς, τίνα τρόπον νενέμηται, και τι το κύριον της πολιτείας και τι το τέλος εκάστης της κοινωνίας εστί»). Πρβλ. Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης*, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 104 επ.
- ⁴ *Πολιτικών Γ'*, 1278b, 10 : «Πολίτευμα δ' εστί η πολιτεία».
- ⁵ G. JELLINEK, *Allgemeine Staatslehre*, 3^η έκδοση Βερολίνο 1914, σ. 506. Πρβλ. και Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία ως παράδειγμα αυτοπροσδιορισμού του πλήθους μέσω της αυτοκυβέρνησης του Δήμου*, Τιμητικός Τόμος Ι. Μανωλεδάκη, ΙΙΙ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 43 επ. (53).
- ⁶ Αρεοπαγίτικος ι', πρβλ. και Παναθηναϊκός ξα'.
- ⁷ *Πολιτικών Δ'*, 1290 α, 22.
- ⁸ *De re publica, Liber secundus*, XXXI, 53.
- ⁹ *De legibus*, ΙΙ, 7, 18.
- ¹⁰ Βλ. E. ZWEIG, *Die Lehre vom Pouvoir Constituant*, Tübingen 1909, σ. 14-15, J. BLEICKEN, *Die Verfassung der Römischen Republik*, 4^η έκδοση Paderborn 1985, σ. 91.
- ¹¹ Βλ. T. MOMMSEN, *Römisches Staatsrecht*, τόμος ΙΙ, ημίτομος 2, 3^η έκδοση, Βερολίνο 1887 (επανεκδοση Graz 1969), σ. 876, υποσημείωση 2, και σ. 906 επ., H. MOHNHAUPT/D. GRIMM, *Verfassung*, Βερολίνο 1995, σ. 12.
- ¹² *Digesta* 1, 4, 1
- ¹³ Πρβλ. H. VORLÄNDER, *Die Verfassung. Idee und Geschichte*, 2^η έκδοση Μόναχο 2004, σ. 22.
- ¹⁴ Βλ. I. KÖNIG, *Der römische Staat*, Στουτγάρδη 2007, σ. 95 επ., P. BASTID, *L' idee de constitution*, Παρίσι 1985, σ. 44-46.
- ¹⁵ Ανδοκίδου, *Περί των μυστηρίων*, Ι, 83-87.
- ¹⁶ Βλ. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Η άμεση Δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, Αθήνα 2007, σ. 34 επ., M. H. HANSEN, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, 2^η έκδοση Λονδίνο 1999, σ. 338 επ., C. HIGNETT, *A History of the Athenian Constitution*, Οξφόρδη 1952, σ. 210 επ., D. MACDOWELL, *The Law in classical Athens*, 1978, ελλ. μτφ. . Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, Αθήνα 1986, σ. 80 επ.
- ¹⁷ Βλ. Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Χαρακτηριστικά στοιχεία δικαίου στην αρχαία Σπάρτη*, Επιστημονική Επετηρίδα Αρμενόπουλου 2008, σ. 21 επ (25), ZWEIG, *Die Lehre vom Pouvoir Constituant*, ό.π. σ. 12 και υποσημείωση 3.
- ¹⁸ Βλ. HANSEN, *The Athenian Democracy*, ό.π., σ. 65.
- ¹⁹ Το σωζόμενο κείμενο παρατίθεται σε αγγλική μετάφραση σε M. AUSTIN, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman conquest*, Cambridge 1981 (ανατύπωση 1992), σ. 443-5.
- ²⁰ Πρβλ. J. RIFKIN, *The Empathic Civilization*, Νέα Υόρκη 2009, σ. 443-5.
- ²¹ Για τη μετάβαση αυτή βλ. RIFKIN, *The Empathic Civilization*, ό.π., σ. 181 επ., 263 επ.
- ²² Για τους διαπροσωπικούς δεσμούς υποταγής και υποτέλειας και τη σημασία τους στη φεουδαρχική κοινωνία, βλ. ενδεικτικά N. ELIAS, *Über den Prozess der Zivilisation*, 1939, ελλ. μτφ. Η εξέλιξη του πολιτισμού, τόμος Β', Αθήνα 1997, σ. 75 επ., H. MITTEIS, *Der Staat des hohen Mittelalters*, 4^η έκδοση, Βαϊμάρη 1953, σ. 55 επ., M. BLOCH, *La societe feodal*, 1939, ελλ. μτφ.. Η φεουδαλική κοινωνία, Αθήνα 1987, σ. 213 επ.
- ²³ Βλ. PH. SEGUR, *La dimension historique des libertés et droits fondamentaux*, σε: R. CABRILLAC/M.A. FRISON-ROCHE/TH. REVET (επιμ.), *Libertés et droits fondamentaux*, 12^η έκδοση, Παρίσι 2006, σ. 7 επ. (11).
- ²⁴ Βλ. F. HAYEK, *The Constitution of Liberty*, Σικάγο 1960, σ. 163, O. HINTZE, *Staat und Verfassung*, 2^η έκδοση Göttingen 1962, σ. 147, D. NORTH/J. WALLIS/B. WEINGAST, *Violence and social orders*, Νέα Υόρκη 2009, σ. 156.
- ²⁵ Βλ. Δ. ΚΥΡΙΑΖΗ-ΓΟΥΒΕΛΗ, *Συγκριτικών συνταγματικών δίκαιον*, Αθήνα 1980, σ. 3 επ. Ελληνική μετάφραση του κειμένου παρατίθεται σε Κ. ΜΑΥΡΙΑ/Α. ΠΑΝΤΕΛΗ, *Συνταγματικά κείμενα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σ. 391 επ.
- ²⁶ Βλ. BLOCH, *Η φεουδαλική κοινωνία*, ό.π., σ. 273 επ., MITTEIS, *Der Staat*, ό.π., σ. 103 επ.
- ²⁷ Βλ. MITTEIS, *Der Staat*, ό.π., σ. 399.
- ²⁸ Βλ. D. WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, 5^η έκδοση, Μόναχο 2005, σ. 89-90, MITTEIS, *Der Staat*, ό.π., σ. 352 επ.
- ²⁹ Μέρος του κειμένου παρατίθεται σε αγγλική μετάφραση σε G. GRIFFITHS, *Representative Government in Western Europe in the 16th Century*, Οξφόρδη 1968, σ. 346 επ. και ολόκληρο σε γερμανική μετάφραση σε W. NÄF (επιμ.) *Herrschaftsverträge des Spätmittelalters*, Βέρνη 1961, σ. 55 επ.
- ³⁰ Βλ. T. ERTMAN, *Birth of the Leviathan*, Cambridge 1997, σ. 308.
- ³¹ Τα κείμενα παρατίθενται σε NÄF, *Herrschaftsverträge*, ό.π., σ. 17 επ.
- ³² Βλ. ERTMAN, *Birth of the Leviathan*, ό.π., σ. 85, ZWEIG, *Die Lehre vom pouvoir Constituant*, ό.π., σ. 146.
- ³³ Βλ. W. NÄF, *Frühformen des "modernen States" im Spätmittelalter*, σε H. H. HOFFMANN (επιμ.), *Die Entstehung des modernen souveränen Staates*, Κολωνία-Βερολίνο, 1967, σ. 101 επ. (102 επ.).
- ³⁴ Βλ. ενδεικτικά E. CASSIRER, *The Myth of the State*, 1946, ελλ. μτφ. Ο μύθος του κράτους, Αθήνα 1991, σ. 191 επ.
- ³⁵ Βλ. MOHNHAUPT-GRIMM, *Verfassung*, ό.π., σ. 18-19.
- ³⁶ Βλ. εντελώς ενδεικτικά, P. ANDERSON, *Lineages of the absolutist state*, 1974, ελλ. μτφ. Το απολυταρχικό κράτος, Αθήνα 1986, σ. 397 επ. και passim.
- ³⁷ Για τα αίτια της βλέπε ιδίως J. DIAMOND, *Guns, Germs, and Steel. The Fates of Human Societies*, Νέα Υόρκη 1997 (επανεκδοση 2005), σ. 260 επ., 409 επ.

- ³⁸ Βλ. E. EISENSTEIN, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 1983, ελλ. μτφ. Η τυπογραφική επανάσταση στις απαρχές της νεότερης Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 28 επ.
- ³⁹ Βλ. A. MADDISON, *Contours of the World Economy*, Οξφόρδη 2007, σ. 189.
- ⁴⁰ Βλ. D. LANDES, *The Wealth and Poverty of Nations*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1999, σ. 51.
- ⁴¹ Ο M. MANN, *The sources of social power*, II, Cambridge 1993, σ. 37, υπολογίζει πως τον 18^ο αιώνα στη Σουηδία και τη Νέα Αγγλία (σήμερα βορειοανατολικό τμήμα των Η.Π.Α.) το 90% των ανδρών μπορούσαν να γράψουν το όνομά τους στο πιστοποιητικό γάμου. Καθόλου τυχαία οι Η.Π.Α. (1787) και η Σουηδία (1809) ήταν μεταξύ των πρώτων κρατών παγκόσμια που απέκτησαν τυπικό Σύνταγμα και μάλιστα διάγουν έκτοτε αδιατάρακτα ομαλό πολιτειακό βίο, χωρίς ρήξεις στη συνταγματική τους συνέχεια.
- ⁴² Βλ. S. GORDON, *Controlling the State*, Cambridge MA 1999, σ. 264, C. HILL, *A Nation of Change and Novelty*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1990, σ. 38-9 και 45.
- ⁴³ Βλ. K. MARX, *Das Kapital*, I, 1867, ελλ. μτφ. Το Κεφάλαιο, Αθήνα 1963, σ. 774 επ.
- ⁴⁴ Βλ. MADDISON, *Contours of the World Economy*, ό.π., σ. 91, 111 επ., LANDES, *The Wealth and Poverty of Nations*, ό.π., σ. 117 επ.
- ⁴⁵ Βλ. το γράφημα σε ELKINS/GINSBURG/MELTON, *The Endurance of National Constitutions*, ό.π., σ. 41.
- ⁴⁶ Πρβλ. MANN, *The sources of social power*, II, ό.π., σ. 23-24.
- ⁴⁷ Βλ. MARX, *Το Κεφάλαιο*, I, ό.π., σ. 177 επ., 551 επ.
- ⁴⁸ E. HOBBSBAWM, *The Age of Revolution 1789-1848*, 1962, ελλ. μτφ. Η εποχή των επαναστάσεων, Αθήνα 1992.
- ⁴⁹ Βλ. D. ACEMOGLU/J. ROBINSON, *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Νέα Υόρκη 2006, σ. 32 επ.
- ⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά Ε. ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1988, σ. 155 επ.
- ⁵¹ Βλ. E. GELLNER, *Nations and Nationalism*, 1983, ελλ. μτφ. Έθνη και Εθνικισμός, Αθήνα 1992, σ. 48 επ., 51 επ., 137 επ.
- ⁵² Βλ. W. STADTMÜLLER, *Wirtschaft und Handel in der griechischen Welt*, σε: H. PLETICHA (επιμ.), *Weltgeschichte*, τόμος 2, Gutersloh 1996, σ. 145 επ. (151).
- ⁵³ Βλ. N. FERGUSON, *The Ascent of Money*, Λονδίνο 2008, σ. 25.
- ⁵⁴ Βλ. MARX, *Το Κεφάλαιο*, I, ό.π., σ. 96 επ., 103.
- ⁵⁵ Βλ. T. PARSONS, *On the Concept of Political Power*, ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Sociological Theory and Modern Society*, Νέα Υόρκη 1976, σ. 297 επ. (307).
- ⁵⁶ Βλ. N. FERGUSON, *The Cash Nexus*, Νέα Υόρκη 2001, σ. 146 επ.
- ⁵⁷ PARSONS, *On the Concept of political power*, ό.π., σ. 313 και 316.
- ⁵⁸ Βλ. FERGUSON, *The Ascent of Money*, ό.π., σ. 102 επ.
- ⁵⁹ Βλ. αναλυτικότερα Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Η κανονιστική δύναμη του Συντάγματος*, ΔτΑ 31 (2006), σ. 819 επ. (841 επ.). Με παρεμφερή έννοια χρησιμοποιείται ο όρος «περιγραφικό» Σύνταγμα, βλ. Γ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Α', Αθήναι 1971, σ. 56 επ., Κ. LOWENSTEIN, *Verfassungslehre*, 3^η έκδοση, Tübingen 1975, σ. 151.
- ⁶⁰ Βλ. FERGUSON, *The Ascent of Money*, ό.π., σ. 30-31.
- ⁶¹ Αντιπροσωπευτικό των μεσαιωνικών αντιλήψεων για το κράτος μπορεί να θεωρηθεί το ομώνυμο έργο του Αγίου Αυγουστίνου τον 5^ο αιώνα μ.Χ, βλ. G. SABINE/T. THORSON, *A History of Political Theory*, 4^η έκδοση Hinsdale 1973, σ. 186.
- ⁶² Βλ. RIFKIN, *The Empathic Civilization*, ό.π., σ. 315.
- ⁶³ Βλ. ενδεικτικά Π. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμος Β', γ' έκδοση Αθήνα 1998, σ. 15 επ.
- ⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά GORDON, *Controlling the State*, ό.π., σ. 166 επ., 223 επ.
- ⁶⁵ Βλ. E. N. WILLIAMS, *A Documentary History of England*, τόμος 2, Βαλτιμόρη 1965, σ. 73-4, W. HALLER, *Liberty and Reformation in the Puritan Revolution*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1955, σ. 112 επ.
- ⁶⁶ Βλ. J. MILLER, *The Glorious Revolution*, 2^η έκδοση Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1997, σ. 3 επ.
- ⁶⁷ Βλ. MANN, *The sources of social power*, II, ό.π., σ. 146, 187 επ., 203 επ.
- ⁶⁸ Βλ. M. KOTULLA, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Βερολίνο-Χαϊλδεβέργη 2008, σ. 255.
- ⁶⁹ Βλ. ZWEIG, *Die Lehre vom Pouvoir Constituant*, ό.π., σ. 26 επ., 143 επ., 182 επ., Y. GUCHET, *Histoire constitutionnelle de la France, 1789-1974*, 3^η έκδοση, Παρίσι 1993, σ. 8-9.
- ⁷⁰ Βλ. KOTULLA, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, ό.π., σ. 30-31.
- ⁷¹ Βλ. ZWEIG, *Die Lehre vom Pouvoir Constituant*, ό.π., σ. 142, υποσημείωση 1 και ERTMAN, *Birth of the Leviathan*, σ. 309 επ.
- ⁷² Έτσι π.χ. ένα ανώνυμο φυλλάδιο, που τυπώθηκε κατ' εντολή της Βουλής των Κοινοτήτων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, προκειμένου να δικαιολογήσει την απόφασή της για ένοπλη αντιπαράθεση με τον βασιλιά, με τον τίτλο «A Political Catechism», χρησιμοποιούσε τον όρο «Excellent Constitution» για να χαρακτηρίσει το αγγλικό πολίτευμα. Την προέλευση του τελευταίου την απέδιδε στην εμπειρία και τη σοφία των προγόνων («The Experience and Wisdom of your Ancestors»). Βλ. GORDON, *Controlling the State*, ό.π., σ. 261-2.
- ⁷³ Βλ. HILL, *A Nation of Change*, ό.π., σ. 28-30.
- ⁷⁴ Πρβλ. πολύ αργότερα, την παρεμφερή χρήση του όρου «constitution de corps» από τον E. SIEYES, *Qu' est que le Tiers etat?*, 1789, επανέκδοση Παρίσι 1982, σ. 67.

- ⁷⁵ Βλ. C. H. MCILWAIN, *Constitutionalism ancient and modern*, αναθεωρημένη έκδοση Ithaca-Λονδίνο 1947, σ. 13-14 και υποσημείωση 16.
- ⁷⁶ Βλ. MOHNHAUPT/GRIMM, *Verfassung*, ό.π., σ. 45.
- ⁷⁷ Βλ. MOHNHAUPT/GRIMM, *Verfassung*, ό.π., σ. 47.
- ⁷⁸ Βλ. αναλυτικότερα Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Φορολογία και Πολιτική αντιπροσώπευση*, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 2/2010, σ. 142 επ., με περαιτέρω ενδείξεις.
- ⁷⁹ Βλ. J. ELLUL, *Histoire des Institutions*, τόμος 4, 11^η έκδοση, Παρίσι 1991, σ. 45 επ., 83 επ.
- ⁸⁰ E. d. VATTEL, *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle*, Leide 1758, επανέκδοση (επιμ. M.P. PRADIER-FODERE), τόμος I, Παρίσι 1863, § 27, σ. 153.
- ⁸¹ *Le droit des gens*, ό.π., § 29, σ. 157.
- ⁸² VATTEL, *Le droit des gens*, ό.π., § 31, σ. 164.
- ⁸³ Πρβλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Πολιτεία*, ό.π., σ. 370.
- ⁸⁴ Βλ. ενδεικτικά A. KELLY/W. HARBISON/H. BELZ, *The American Constitution. Its origins and development*, 6^η έκδοση, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1983, σ. 71 επ., 86 επ.
- ⁸⁵ Βλ. MOHNHAUPT/GRIMM, *Verfassung*, ό.π., σ. 105.
- ⁸⁶ Βλ. B. CONSTANT, *De la liberté des anciens comparée a celle des modernes*, Discours prononcé a l' Athénée royal de Paris en 1819, ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *De la liberte chez les modernes* (επιμέλεια M. GAUCHET), Παρίσι 1980, σ. 493 επ.
- ⁸⁷ Βλ. MOHNHAUPT/GRIMM, *Verfassung*, ό.π., σ. 100.
- ⁸⁸ Βλ. Ν. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑ-ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΗ, *Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001*, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 478 επ.
- ⁸⁹ Βλ. G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexikon*, Οξφόρδη 1969, σ. 1338.
- ⁹⁰ Βλ. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ρωμαϊκόν δίκαιον*, τεύχος Γ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 313 επ.
- ⁹¹ Αρχεία της Ελληνικής παλιγγενεσίας, τόμος 3, Αθήνα 1971, σ. 40-41.
- ⁹² Πρωταίτιος της παρανόησης ήταν ο Γ. ΦΑΡΔΗΣ, Εισαγωγή εις το συνταγματικόν δίκαιον, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 8, ο οποίος παραπέμπει στο έργο του Κοραή «Τα μετά θάνατον ευρεθέντα συγγραμμάτια» και ειδικότερα στον τόμο Α', Υψηλό Γαλλογραικικού λεξικού (επιμέλεια Α. ΜΑΜΟΥΚΑ), 1881, σ. 88. Την εκδοχή αυτή ακολούθησε (χωρίς παραπομπή στην πηγή της) ο Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, I, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 49, υποσημείωση 1, και η αυθεντία του τελευταίου παρέσυρε πολλούς μεταγενέστερους συγγραφείς. Ωστόσο, ο Κοραής απεβίωσε το 1833 και ο τόμος Α' των «μετά θάνατον» έργων του δημοσιεύθηκε μόλις το 1881, άρα η μετάφραση από εκείνον του Γαλλικού «Constitution» ως «Σύνταγμα» δεν μπορούσε να είναι γνωστή στα μέλη της Γ' Εθνοσυνέλευσης που ψήφισαν το Σύνταγμα της Τροιζήνας το 1827. Εξάλλου, στην πραγματικότητα ο Κοραής μετέφραζε το «Constitution» ως «Τύπος πολιτείας ή Σύστημα πολιτικών», προσθέτοντας ότι «ίσως δια μιας λέξεως ΘΕΣΜΟΣ ήθελ' εΐσθαι τόσον προσφύεστερον να ονομάσωμεν την Constitution...», ενώ επεξηγηματικά μόνο παραπέμπει σε χωρία του Ισοκράτη και του Δημοσθένη, όπου γινόταν λόγος για «Σύνταγμα της Πολιτείας», υπό την έννοια μάλλον της διάρθρωσης ή του είδους του Πολιτεύματος. Σημειωτέον ότι ακόμη και το 1831, στη μετάφραση του *Le droit des gens* του Vattel ως *Το Δίκαιον των εθνών*, τόμος Α', *Εν Ναυπλίω* (εκ της τυπογραφίας των Κ. Τόμπρα κ.α.), ο Γ.Α. Ράλλης μετέφραζε τον όρο «Constitution» ως «πολίτευμα» (σ. 24 και 26-27) και τον πληθυντικό «des lois politiques», με τον οποίο ο Vattel εννοούσε μάλλον το δημόσιο δίκαιο γενικά, σε «περί των συνταγματικών νόμων»
- ⁹³ Πρβλ. H. SCHNEIDER, *Konstitutionalismus*, σε H. KUNST/R. HERZOG/W. SCHNEEMELCHER (επιμ.), *Evangelisches Staatslexikon*, 2^η έκδοση, Στουτγάρδη-Βερολίνο 1975, στήλες 1375 επ. (1375).
- ⁹⁴ Βλ. MCILWAIN, *Constitutionalism ancient and modern*, ό.π., σ. 21: (Constitutionalism has one essential quality: it is a legal limitation on government). Πρβλ. επίσης GORDON, *Controlling The State*, ό.π., σ. 6 επ.
- ⁹⁵ Τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία του στρατού του Κοινοβουλίου παρουσίασαν ένα σχέδιο με τίτλο «Agreement of the people» το 1647 στη στρατιωτική ηγεσία και τελικά τον Δεκέμβριο του 1653 το «Συμβούλιο του Κράτους» (ολιγομελές όργανο από πρόσωπα της εμπιστοσύνης του δικτάτορα Cromwell) ενέκρινε ένα κείμενο με τίτλο «Instrument of Government», προσπαθώντας να περιβάλλει με ένδυμα νομοφανείας τη βία. Βλ. ZWEIG, *Die Lehre vom Pouvoir Constituant*, ό.π., σ. 38 επ. Το κείμενο παρατίθεται σε WILLIAMS, *A Documentary History*, σ. 86 επ.
- ⁹⁶ *Allgemeine Staatslehre*, ό.π., σ. 505-6.
- ⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της εθνικής επανάστασης και η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα*, ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Συνταγματική Θεωρία και πράξη*, II, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 231 επ. (237 επ., 272 επ.) και 283 επ. (286 επ.) αντίστοιχα.
- ⁹⁸ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικόν Δίκαιον-Πανεπιστημιακά Παραδόσεις*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 157 επ., Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σ. 160 επ.
- ⁹⁹ Βλ. J. NICKLAUS, *Norwegen*, σε: D. STERNBERGER/B. VOGEL (επιμ.), *Die Wahl der Parlamente*, τόμος I, ημίτομος 2, Βερολίνο 1969, σ. 891 επ.
- ¹⁰⁰ Βλ. ELKINS/GINSBURG/MELTON, *The Endurance of National Constitutions*, ό.π., σ. 42.
- ¹⁰¹ Βλ. H.-O. LENG, *Sowjetunion*, σε: STERNBERGER/VOGEL (επιμ.), *Die Wahl der Parlamente*, ό.π., σ. 1147 επ. (1154)
- ¹⁰² Βλ. Π. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, *Το τουρκικό πολίτευμα*, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 45 επ.
- ¹⁰³ Για τη σχέση μεταξύ εθνοτήτων και εθνών, βλ. ιδίως Α. SMITH, *The Ethnic Origins of Nations*, Οξφόρδη 1986, σ. 6 επ., 153 επ.
- ¹⁰⁴ Βλ. Α. KIMMEL, *Verfassungen der EU-Mitgliedstaaten*, 6^η έκδοση, Μόναχο 2005, σ. 1, υποσημείωση 1, και 337, υποσημείωση 1.

¹⁰⁵ Για ποσοστιαίες συγκρίσεις θεματικών επικαλύψεων μεταξύ Συνταγμάτων, βλ. ELKINS/GINSBURG/MELTON, *The Endurance of National Constitutions*, ό.π., σ. 51 επ.

¹⁰⁶ Βλ. GELLNER, *Έθνη και εθνικισμός*, ό.π., σ. 86 επ.

¹⁰⁷ Πρβλ. E. HOBBSAWM, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge 1990, ελλ. μτφ. *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1994, σ. 42 επ.

¹⁰⁸ Πρβλ. HOBBSAWM, *Έθνη και Εθνικισμός*, ό.π., σ. 77 επ.

¹⁰⁹ Βλ. E. WILSON, *Consilience*, Νέα Υόρκη 1998, σ. 282.

¹¹⁰ Βλ. K. HESSE, *Die normative Kraft der Verfassung*, Tübingen 1959, σ. 12.

¹¹¹ Βλ. DIAMOND, *Guns, Germs, and Steel*, ό.π., σ. 281.

¹¹² Βλ. ELIAS, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, ό.π., σ. 105 επ.